

„აივარიის“ რედაქციის გამოცემა

XII

1663

№ 479. 22 (1993)

ქველის ღება

მ 57

მეფე გიორგი ბრწყინვალესი

იურიდიული მონოგრაფია

წიგნსაცავი

ნ. ურბნელისა.

Handwritten signature and text:
საქართველოს
სამართლებრივი
საბჭოთაო
საზღვრო
სამართალი

ტფილისი. 1890 წ.

სტამბალიტოგრაფიის კ. ი. შეხსის და ს. ა. პოლტავეცისა

2117
1
Handwritten scribbles

Доз. Ценз. Тиф. 17 Февраля 1890 года.

მეფე გიორგი ბრწყინვალე შესანიშნავია, სხვათა შორის, ღვაწლით, რომელიც დასდო ჩვენს სჯულ-მდებლობას. მეფემ არა თუ მარტო გაანთავისუფლა საქართველო მონგოლებისაგან, არამედ სამშობლოც განაახლა, წესი და რიგი აღადგინა, ხალხს ახალი სჯული მისცა. ჩვენის ისტორიისა და სჯულ-მდებლობის მკვლევარისათვის ეხლა შეურყეველ ჭეშმარიტებად უნდა ჩაითვალოს, რომ ბრწყინვალე მეფემ საერთო სჯული დაუდგინა მთელს თავის სამეფოს, რომელსაც იმის დროს დიდი ადგილი ეჭირა, შავის ზღვიდამ კასპიის ზღვამდე. სამწუხაროდ, დროთა და ეპოქათა ბრუნვის გამო, იგი საერთო სჯული დაიკარგა და ჯერ-ჯერობით ევრსად უპოვნიათ. მუხთალს ბედს გადარჩა მხოლოდ ძეგლის დება, — მთიულეების სჯუ-

ლი, რომელიც მეტად საყურადღებო უნდა იყოს ყველასთვის, ვისაც-კი ჩვენნი წარსული უყვარს და მის შესწავლას მისდევს.

პირველადვე საჭიროა შევნიშნოთ, რომ ძეგლის დება მთელის მთიულეთის სჯულის არ შეადგენს, იგი როდი შეეხება საზოგადოდ ყველა მთიულეების იურიდიულს ცხოვრობას, არა, — ძეგლის დების საბძანებელი ვიწრო და მცირე ადგილს შეიცავდა, ქსნისა და არაგვის რამდენსაჲმე ხეობას და მეტს არაფერს. მაინც ძველადვე კავკასიონის ყველა ხეობას და პაწია ადგილს თავისი ადათი და ჩვეულება ჰქონდა, — იქ თითოეულს თემს, საზოგადოებას, სოფელსაც-კი საკუთარი ადგილობრვი ადათი მოეპოვებო, ჩვეულებანი ერთმანეთისაგან განსხვავებული და განაცალკევებულია¹⁾. ამ გზას არც

1) Проф. Леонтовичъ, „Адаты Кавказскихъ горцевъ“, выпускъ 1, стр. 24—25.

ჩვენი მთიულეთი ასცდა. აქაც თითქმის ყველა ხეობაში საკუთარი ადათი არსებობს და მოქმედობს, თუმცა ყველა კერძო ადათს საზოგადო ხასიათიც ამჩნევია და საერთო ფერი სძევს. ძეგლის ღებაც სწორედ რამდენისამე თემისა და ხეობის სჯული იყო, მაგრამ ამ სჯულს მაინც ცხადად დაეყუა ჩვენის მთიულეთის საზოგადო ზნე-ჩვეულებათა ბეჭედი. მეტა არ იქმნება ისიც აღენიშნათ, რომ თვით სახელმწიფოც თითქო ხელს უწყობდაო ადგილობრივს ადათს და ამიტომაც ზოგიერთს შემთხვევაში საკუთარი უფლება ჰქონდათ მინიჭებული ქსნის ხეველებს და არაგვის ერისთავის კაცებს²). დიად, ძლიერ-მოსილმა მეფემ საკუთარი სჯული დაუდო ქსნის ხეველებს და არაგველებს, —

²) მაგალითებრ, როცა ბატონი სალაშქროდ წაბრძანდებოდა, იხ. „დასტურლამალი“, 3. უმიკაშვილის გამოცემა, გვ. 85, 1, § 180.

„ჯვართა ყელს აქეთ, ხადაცხოტს, ზან-
დუკის ხეეს, კიბეთ, ქვეშეთ და მენე-
სოს ზემოდ ეს განაჩენი დაედევითო“...
მართალია, მთლად ეს ხეობები პატა-
რა აღვილია, მაგრამ ძეგლის დება დი-
დის ყურადღების ღირსია, დიდ-მნიშე-
ნელოვანი ნაშთია ძველის სჯულ-
მდებლობისა, რადგანაც ნათელს ჰფენს
ჩვენის წარსულის წყედიადს და ცხო-
ვლად გვიხატავს შორეულს სურათს,
რომელიც ბევრად აწინდელსაც მია-
გავს.

მხოლოდ საჭიროება და ცხოვრე-
ბის მოთხოვნილება ჰბადავს სჯულ-
მდებლობას. ეს საზოგადო მოელენაა.
საქართველოშიაც სწორედ ასე იყო.
ამას ჩვენის სჯულ-მდებლობის ისტო-
რია ამტკიცებს. მეფე გიორგი ბრწყინ-
ვალემაც საჭიროებისა გამო დასდო
თავისი ძეგლი: „ყოლ სამართალი აღარ
იყო-ლა... აღარ იქნებოდა განაჩენ
დაუდებლობაო“, ასე ბძანებს ძეგლის
მდებელი. წინასიტყვაობაში ვრცლად
მოახსენებულა, მთაში რა უწესობა

და უსამართლობაც არსებობდა და ნიშნობლივ რისთვის იყო საჭირო „განაჩინის დებულობა“.

ქეგლის დება ერთად-ერთი მაგალითი როდია შაიულების ადათის აღწერისა. თუ ჩვენში არა, სხვაგან მაინც, აი თუნდა დაღესტანში, ჯერ ისევ მეთერთმეტე და მეთორმეტე საუკუნეს ომარ-ხანმა და როსტომ-ხანმა აღწერეს და ცალკე კრებულად შეადგინეს ლექსების საადათო ჩვეულებანი³⁾. თუ საგანსა და შინაარსს დაეუკვირდებით და ამ მხრივ შევადარებთ ერთმანეთს, მაშინ ჩვენი ქეგლის დება როსტომხანის კრებულს მ.რგვაგონებს და ვინ იცის, იქმნება მეფე მეზობლების ბაძითაც ხელმძღვანელობდა, როცა თავის მთიულებს კერძო სჯული დაუდო...

ქეგლის დება სამოქალაქო ანუ საერო სჯულს შეადგენს, „სოფლიო“

³⁾ Адагы Кавк. Горцевъ, I. в. стр. 42—45.

კანონია — „ჩვენ სოფლიოსა ამისი სისხლი, პატივი და სასაქმო გაგვიჩენიაო“, და ამიტომ არ შეეხება საეკლესიო და სასულიერო საქმეებს. ამ საქმეებს განაგებდნენ კათალიკოზი და ეპისკოპოზნი და იქ, სადაც ძეგლის დებას სასიხლო და სამოქალაქო სამართალი ებარა, „სხვა, რაც სასჯულო საკითხავი იყოს, კათალიკოზს და ეპისკოპოზებს ჰკითხონო“... ეს განცალკევება სამოქალაქო და საეკლესიო საქმეებისა ახალს არაფერს წარმოადგენს, რადგანაც სულ ძველადვე სასულიერო წოდებას განსაკუთრებული აღკვეთილი ეჭირა სამეფოში, თავისი მმართველობა ჰქონდა, თავისი კანონი, სამართალი⁴⁾. როცა მეფე გიორგი ბრწყინვალემ ურჩი მთიულეთი „დაუბყრო ტახტსა და სკიპტრასა“, აღგილობრავი საეკლესიო გამგეობაც

⁴⁾ სასულიერო წოდების მოწყობილობაზედ იხილეთ ბროსეს Introduction, § 6 Clergè, CIX etc.

საზოგადო სახელმწიფო წესსა და რიგზედ მოაწყო. ეს მოწყობა ხომ თხოულობდა სასულიერო წოდებას თავისი უფლება არ ჩამორთმეოდა. ამიტომ, თუმცა მეტად მოკლედ, მაგრამ ძეგლის დებსი მაინც ცხადად გამოსთქვა, რა ეკუთვნის და ეკითხვის საერო სჯულს და რა—საეკლესიოს.

რასაკვირველია, ძეგლი ერცლად ჰხატავს მთიულების შინაგანს წეს-წყობილებას, ვგრედ წოდებულს ადმინისტრატულ მმართველობას. ფრიად საინტერესოა საცოდნელად ეს მმართველობა, რადგანაც, სხვათა შორის, მოგვაგონებს ჩვენს სახელმწიფოს საზოგადო ცხოვრებასაც. თქვენ პირველ შეხედვაზედვე ჰგონობთ, რომ საელოვანმა „ხუროთ - მოძღვარმა“ (ასე უწოდებს ჩვენი მატიანე მეფე გიორგი ბრწყინვალეს) მართლაც და ხელოვნებით ააგო ადმინისტრაციული შენობა, რომელშიაც ლალი მთიული შეუეწროებლად მოთავსდა თავისის ჩვეულებით. შეიძლება იფიქროთ

კიდევ, რომ ეს შენობა რთულია და სულს შეუხუთავდა თავისუფალს მთიულსაო, მაგრამ ასე როდი იყო: სახელმწიფო მოხელეებთან ერთად ხალხს ჰპატრონობდნენ საკუთარი ადგილობრივი მოწესენიც და თვით-მმართველობა ხომ ისე იყო მოწყობილი, რომ სახელმწიფო და თემი ერთმანეთს არ სჭარბობდნენ, არ სჩაგრავდნენ. ძეგლის დების გაფგეობის ღირსებაც იმაშია, რომ მთიულის თვით-მმართველობას და სათემო თავისუფლებას არა მოაკლო-რა, მხოლოდ თემი და სახელმწიფო დააკავშირა, ერთმანეთს დაუმორჩილა.

მმართველობა ებარათ უფროსსა და უმცროსს მოხელეებს. ძეგლის დებაში მოხელენი მთელს ჯგუფს წარმოადგენენ; მთელი დასი იერარქიულად მოწყობილია, — ერთი მოწესე მეორეს ემორჩილება, მეორე მესამეს და სხ. სამწუხაროდ, განმარტებული არ არის, რა უფლება და მოვალეობა ეპყრა თითოეულს მოხელეს, რა ეკითხოდა,

რაზედ მიუწედებოდა ხედი და რაზედ არა. ჩვენ ეს ნაკლი ცოტა მაინც უნდა შეეავსოთ, ცოტად იმიტომ-რომ მასალა ნაკლებად მოგვეპოვება.

II

ადგილობრივ მოხელეებში პირველი პირი ერისთავია. აქაც ერისთავს იგივე მნიშვნელობა აქვს, რაც საზოგადო სახელმწიფოში ჰქონდა: პირველად ერისთავთა უმაღლესი გამგეობაა, მეორედ წოდებრივს ღირსებას ნიშნავს⁵⁾. ძველს საქართველოში როდი იყო განსაზღვრული, თითოეულს მოხელეს (სელის - უფალს) ნიშნობრივ რა მოვალეობა და უფლება ჰქონდა. თუ მუდმივ არა, ხშირად მაინც ერთსა და იმავე მოწესეს

⁵⁾ ბროსეს Introduction, p. LXXX. ერისთავი მეფის ვასალია და უმაღლესი ადმინისტრაციული მმართველობა ახარია. ამასთანავე იგი დიდებულაა, მისი სისხლი ყველა წოდების კაცის სისხლს აღემატება, ვახტ. სამართალი, მუხ. კვ, ლე.

ხელი მიუწვდებოდა მრავალ გვარ საქმეზედ. მართალია, სახელმწიფო სკდლოზდა განესაზღვრა და განეცალკეებინა ერთმანეთისაგან სხვა-და-სხვა უწყება (разделение властей), მაგრამ ცდამ ამაოდ ჩაიარა. საქართველოს თვით-მყოფელობა ისე მოიპო, რომ სახელმწიფომ თავის წადილს ვერ მიაღწია, იმიტომ რომ ამ წადილს წინ ეღობებოდა შინ ფეოდალობა და გარედ კიდევ უცხო ს ბატონობ. ერთიც და მეორეც ძირიელ აბრკოლებდა ჩვენს პოლიტიკურს განვითარებას. ერისთობაც როდია დამთავრებული და განსაზღვრული სამმართველო დაწესებულება. ერისთავი ყველა ბძანდება, ყველაფერი ეკითხვის, მის ხელთ ყველაა; რაც კი კეთდება საერისთოში, მის დაუკითხავად არა კეთდება, საერისთოს ბატონიც არის და პატრონიც. კერძოდ, ძეგლის დების სიტყვით, ერისთავს პირდაპირი დამოკიდებულება აქვს სახელმწიფო საბჭოსთან, ეგრედ წოდებულ დასბასთან, რომელიც უმა-

ლღესს დაწესებულებას წარმოადგენს. რაც-კი რამე სადარბაზოდ მოსახსენებელია, პირველად ერისთავმა უნდა მოახსენოს: „ერისთავმან დარბაზს ჰკადროს“... (ძ.-დ. მუხ. ე და სხ.). მაგრამ მაინც ერისთავი განსაკუთრებულს ყურადღებას აქცევდა აღმინისტრაციულს მმართველობას და ამიტომ მის მოვალეობას უფრო ეს მმართველობა შეადგენდა.

ერისთავის მარჯვენა ხელად გამგებელი უნდა ჩაითვალოს. მკვლას-დებაში გამგებელი ერისთავს გვერდით უდგია, თუმცა-კი იმის სწორი არ არის და შორს სდგას იმის ღირსებაზედ. ეს მარჯვენა ხელი თავისის უფროსის მოადგილეა და ხალხთან ახლო დამოკიდებულება აქვს. გამგებელი ყველაფერს ერისთავის სახელით განაგებს; მას აძლევს პასუხს, ანგარიშს. მხოლოდ ამ ორთ შეეძლოთ და უფლება ჰქონდათ საქმე „დარბაზსა ჰკადროს“, რომელსამე დიდს დამნაშავეს შემწეობა მისცენ და სახელმწი-

ფო საბჭოსთან შუამდგომლობა გა-
უწიონ (ძ.-დ. მუხ. ზ, თ). რადგანაც
ღირსებით გამგებელი დაბლა იდგა
თავის უფროსზედ, ამიტომ გამგებლად
უნდა ყოფილიყო მსასწრაი და აზნა-
ურიშვილი (იქვე, მუხ. ბ, დ). გამგე-
ბელსაც ყველაფერზედ ხელი მიუწე-
დებოდა,—არა თუ კერძოდ მმართვე-
ლობა, გამგეობა ებარა, არამედ სა-
მხედრო და სამართლის საქმეც. იგი
თავისის უფლებითა და მოვალეობით
სრულიად მიაგავს ერისთავს, თუმცა
იმისი ხელქვეითია.

საკუთრად იხსენიება მოურავი, რო-
მელიც დარბაზს არაფერს „ჭკაღ-
რებს“, მაგრამ იმის ბძანებას-კი ასრუ-
ლებს,— „მოურავთა პირითა მამული
ემოდოსო“ (ძ.-დ. მუხ. ზ). ძაშა-
სადამე, მოურავი ბძანების აღმსრულე-
ბელია და, ამას გარდა, თუ მარტო მკ-
გლის-ღებას დავეყარეთ, მოურავს არა
ეკითხოდა-რა, მაგრამ ასე როდი იყო:
მოურავს მრავალ გვარი მოვალეობა
ეპყრა და ამისდა გვარად თვით მოურა-

ვობაც სხვა-და სხვა ნაირი იყო. ჯერ ერთი ესა, რომ მოურავი ხანდახან ჯარის კაცად ითვლებოდა და ციხე-სიმაგრენი ებარა („ციხეთა მოურავი“⁶⁾). ზოგჯერ ხუგის-თაობაცა ჰქონდა, მაგ., ს. ატენში — „ხუგის თაობა მოურავისა არის“⁷⁾. სუკის თავის უმთავრესს მოვალეობას ბჭობა და სამართალი შეადგენდა, და რადგანაც ასე იყო, თვით მოურავსაც სამართალი ეკითხოდა. როდესაც მთავარ-მსაჯული, მდივანბუკი ტფილისში არ იყო, მოურავი ასრულებდა იმის მოვალეობას. მაგრამ მდივანბუგის ყოფნის დროსაც, თუ სატახტო ქალაქში ორი სოფლის კაცი ერთმანეთს უჩიოდა, საქმე და საჩივარი მოურავს უნდა განებჭო⁸⁾. ყველა ეს კიდევ არაფერი. მოურავი მმართველობის წევრიც არის, პოლიციის მოხელეა და სამსახურით მალლა სდგას ნაცვალ-

⁶⁾ Двор. Грам., стр. 43.

⁷⁾ დასტურლამალი, 1. § 18.

⁸⁾ იქვე, §§ 24, 57, 201.

სა და მამასახლისზედ. ამ სამსახური-
სათვის მოურავს სოფლისაგან ეძლეო-
და, სხვათა შორის, ჯარიმა ბოზო-
ბ-ს ქმნისათვის, თავის გასამტკიცლო,
გასამყელო⁹⁾. მაგრამ საქმე იმაშია,
რომ ხშირად მოურავი მთელს მან-
რას ჰმართავდა (მაგ., ქიზიყის მოუ-
რავი ანდრონიკაშვილი; ჩოლოყაშვი-
ლებს ჰქონდათ ნაბოძებო თუშ-ფშა-
ვის მოურავობა და სხ.). მამასადაჲ,
მოურავის უფლება და მოვალეობაც
მრავალ გვარი იყო, მოურავს სხვა-
დასხვა საქმე ებარა. მისი საბძანებე-
ლი ხან მცირდებოდა და ხან ფარ-
თოდებოდა¹⁰⁾. აქ საჭიროა აღვნი-
შნოთ, რომ საეკლესიო გამგეობას თა-

⁹⁾ იქვე, §§ 15, 24 II § 23.

¹⁰⁾ დასტურლამაღის გამომცემელს, ბ-ნს
3. უშიკაშვილს, მარტო სიტყვების თამაშობა
მოსდის, როცა ამბობს: „მოურავი გამგე-
ლია, მმართველი რომლისაჲ ადგილ-მან-
რასაო“, გვ. 178. ეს ხომ ყველა ხელის-
უფალზედ ითქმის, რადგანაც ყველა გამგე-
ბელიც იყო და მმართველიცა!..

ვის დაბა-სოფლებში საკუთარი მოურავები ჰყავდა, ნაცვალსა და მამასახლისს გარდა¹¹⁾, მაგრამ საეკლესიო მოურავს ძეგლის-დება არ იხსენიებს. თუ ჩვენი განმარტება მოურაობისა საფუძვლიანია, მაშ მთიულეთის მოურავიც მარტო დარბაზის ბძანების აღმსრულებელი არ უნდა ყოფილიყო და, ვგონებთ, არც იყო...

ერცელს ადმინისტრაციულს შენობაში ვგრედ-წოდებულს სკვის-თავსაც საკუთარი ადგილი ეჭირა, თუმცა-კი ძეგლის-დება გაკვრით იხსენიებს ამ ხელის-უფალს და არ გვიჩვენებს, სახელდობრ რას შეადგენდა სკვის-თაობა. სიტყვის მნიშვნელობისაგან - კი სჩანს, რომ ხევის თავი უფროსი იყო მთელის ხევისა. მართალია, ხეობა პატარა ადგილია, მაგრამ ხევის-თაობა-კი მეტად საპატიო სამსახურად ითვლებოდა. ამიტომ მეფეები ხევის-თაობას უბოძებდნენ დიდის ღირსების

11) დასტურლამალი, 1. § 56.

ხელის-უფალს, როგორც ბოქაულოთ-
უხუცესი იყო, თუ არა-და, რომელსამე
წარჩინებულს ფეოდალს, მაგალითებრ
ფარსადან მაჩაბელს¹²). ხევის-თავის
პირდაპირი მოვალეობა მსაჯულობა
იყო. წელიწადში ერთხელ მაინც უნ-
და შემოეყო თავისი ხევი. გაიყო-
ლებდა მუშრბის (მწერალს), ათს ცხე-
ნიან კაცს და თითო სოფელს ცალკ-
ცალკე დაივლიდა. სადაც-კი მივიდო-
და, ყველა კომლს ძღვენი უნდა მიე-
ტანა. ხევის-თავი კიდევ ერთის სოფ-
ლიდგან მეორეში მიდიოდა, ქურდებს
სღვენიდა, მათ გზა-კვალს დაეძებდა.
თავის გასამრჯელოში, მადიანსძღვენს
გარდა, ჯარიმიდგან ნაწილი ეძლეო-
და, „სახევის-თავო“¹³). რაკი ხევის-
თავის პირველს მოვალეობას მსაჯუ-
ლობა შეადგენდა, ამიტომ იგი იერარ-
ქიულად მსაჯულოთ-უხუცესის, მდივან-
უგის ხელ-ქვეითი იყო¹⁴). ძველს სი-

12) Двор. Грам., стр. 18, 24.

13) დასტურლამალი, 1. §§ 65, 220.

14) იქვე, გვ. 176.

გელებში მოხსენებულა, რომ ამ მოხელეს სხვა რაშეც ეკითხებოდა: ზოგჯერ ხევისათვის ხარჯსაც ჰკრეფავდა და ხვედრს ნაწილს აბარებდა სამსახურის კაცებს¹⁵).

გარკვევით ნაჩვენებია ეინ იყო და რა იყო სეკის-ბერი. ძეგლის სიწყევით, ხევის-ბერი თითონ ხომ ჯარის-კაცია, მაგრამ მთელის ხევის ლაშქრის უფროსობაც ნაშობები აქვს დარბაზით, — «ხევის-ბერს დარბაზით ლაშქართ თავადობა ჰბოძებიაო» (ძ. დ. მუს. ი). „ლაშქართ თავადისათვის“, რასაკვირველია, საჭირო იყო ციხე და ჰქონდა კიდევ (ძ.-დ. მუხ. ე), რომლის ჩამორთმევა დარბაზს შეეძლო და ისიც დანაშაულობისათვის. საყურადღებოა, რომ ამ ლაშქრის უფროსს და მედროშეს, რომლის ფიქრი და მოვალეობა ბრძოლის ველს დასტრიალებდა, ქურდობის საქმეც ებარა და მაშასადამე სისხლის სამართალიც ეკით-

15) Двор. Грам., стр. 24.

ხოდა (იქვე, მუხ. მე). ღირსებით, ეგრედ წოდებულის „სისხლის დენით“, ხევის ბერი მოსამსახურე-გამგებლის თანასწორია, ერთი და იგივე სისხლი ეურვებათ (მუხ. ვ, 6^ა), თუმცა-კი ხევის-ბერად ამორჩევა, ერისთავს გარდა, გამგებელზედაც იყო დამოკიდებული (უეჭველია, გამგებელ აზნაურ-შვილზედ), ასე რომ ერისთავი და გამგებელი ვისაც უჩვენებდნენ საიმედოდ კაცად, დარბაზიც იმას უბოძებდა ხევის-ბერობას. მაგრამ ამორჩევა იმას როდი ჰნიშნავდა, რომ ყველას მიეღო ხევის-ბერობა, არა, — ეს მოხელეობაც ერთსა და იმავე გვარში ტრიალებდა, საგვარეულო ნიადაგზედ იყო აღმოცენილი და როცა ყოფილის ხევის-ბერის გვარი ამოწყდებოდა, მხოლოდ მაშინ შეიძლებოდა სხვა გვარის კაცს მიეღო დიად საპატრიო „ლაშქართ თავადობა“. როგორც სიხანს ჩვენის ისტორიიდან და აგრეთვე თუ ყალბი არ არის ბროს-სესაგან დასაზღვრებული ქოთრიძის

სიგელი¹⁶⁾, ხევის-ბერობა უძველესს დაწესებულებას შეადგენდა, რომელზედაც შემდეგაც გვექნება სჯა.

ხევის-ბერს, ცოტა არ იყოს, ცისის თაჳი მიაგავს: იმათ საერთო ისა აქეთ, რომ ორნივე სამხედრო კაცნი არიან. საქართველოს სამხედრო გამგეობაში სულ ძველადვე ეპოულობთ ცისის-თაობას და ჯერ ისევ დავით აღმაშენებელმა უბოძა ეს მოხელეობა ალიაშვილებს¹⁷⁾. ციხის-თავის მოვალეობა მარტო ის როდი იყო, რომ თვალყური დაეჭირა და ციხე შეენახა, არა, — ციხის თავს უნდა გაემაგრა და მტრისაგან დაეცვა ციხის მიდამო, მთლად გარეშემო ადგილი. თუმცა

16) Introduction, p. XCVII.

17) Двор. Грам., стр. 42. ჩვენმა სამხედრო გამგეობამ იცოდა აგრეთვე ციხის მეოფე, თუმცა არ არის გარკვევით ნაჩვენები, რა მოვალეობა ჰქონდა ამ მოხელეს, დასტურდამალი, § 114. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ იგი ციხის-ფარის კაცი იყო, Двор. Грам., стр. 6.

ასეა, მაგრამ ციხის-თავი ციხის პატრონი როდია, იგი მხოლოდ ციხის უფროსია (КОМЕНДАНТЪ КРѢПОСТИ), რომელსაც მეციხოვნე ჯარი ემორჩილებოდა. ასეთი მნიშვნელობა ჰქონდა ციხის-თავს მართლ მთაში-კი არა, სხვაგანაც, როგორც ამას ამტკიცებს აღბუღას სამართალი, სადაც ციხის-თავი, რასაკვირველია, შეცდომით, წოდებულია ქოთლოსანად და არა ჭკოთლოსანად¹⁸⁾. ძველად, ძეგლის დების დროს, სამცხე-საათაბაგოში ქვეთლოსანი მსახურთ აზნაურშიელი უნდა ყოფილიყო და იგი თავის „პატრონს“

18) თეიმურაზის და თ. წულუკიძის ხელთნაწერში ქოთლოსანი და ქოთლოსანია მოხსენებული და ჩვენ არც ერთის სიტყვის მნიშვნელობა არ გვესმისო, ამბობს ბ.ნი დ. ბაქრაძე, *სრ. Зап. Вахт. სხოლიო*, გვ. 97, მაგრამ საჭმეიმაშია, რომ აღბუღას მუხ. ი და ია-ში შეცდომით არის ხმარებული ეს სიტყვები. ციხეს ეწლაც მთაში ქავი ჰქვიან და ეს სიტყვა ძველი სიტყვაა. უნდა იყოს ქავთლოსანი.

ემორჩილებოდა; თვით ქვეთლოსნობა
ნომ მოხელეობას შეადგენდა. ძეგლიც
ციხის-თაობას მოხელოებად აღიარებს
და ამბობს, რომ სახელმწიფო ანიჭებ-
და ამ მოხელეობას— „ციხის თავად
იდგეს ბძანებით“ (მუხ. იგ). არ ვი-
ციტ, მთაში რამდენი ციხის-თავი ეყე-
ნათ, მხოლოდ სჩანს, რომ ს. ხადა-
ში ორი ციხის-თავი უნდა იყოსო.
ციხეს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა
(სხვათა შორის, „ციხეთა დაქცევამ“
გამოიწვია ძეგლის დება) და ამიტომ
ციხის თაობაც თვალსაჩინო სამსახუ-
რად ითვლებოდა. ციხის-თავს საკუ-
თარი „სისხლი სდიოდა“ და, ასე გა-
სინჯეთ, იმის ძმისა და შვილის სისხ-
ლიც-კი სხვა იყო, ვიდრე უბრალო
კაცისა (მუხ. იგ, იდ).

ზემოხსენებულნი ხელისუფალნი შე-
ადგენდნენ ადგილობრივს მმართვე-
ლობას და იმათ გარდა ძეგლი არა-
ვის იხსენიებს, თუმცა შეცდომით
სხვებსაც უჩვენებენ¹⁹⁾.

19) ბ-ნიდ. ბაქრაძე მამასახლისსაც ასა-

III

ადგილობრივ მმართველობის ზემოდ იდგა უმაღლესი გამგეობა, რომელიც სატახტო ქალაქში სუფევდა. თითოეული მოხელე, ასე თუ ისე, ამ გამგეობას ექვემდებარებოდა, იმისის ნებისა და წადილის აღმსრულებელი იყო და არა სხვისა ვისიმე. თვით მყოფელად მხოლოდ იგი უმაღლესი გამგეობა უნდა ცნობილ იყოს, ადგილობრივი მმართველობა ხელქვეითი დაწესებულებაა, რომელიც რასაც «ღარბაზი» უბძანებს, მხოლოდ იმას აკეთებს. და აი თვით ეს უმაღლესი გამგეობაც.

აქ პირველი ხელი-უფალი კეისარია. რა იყო კეისარობა?

ვეზრობა ხენის ცხოვრების ნაყოფი არა ყოფილა. ეს უმაღლესი ხელის-უფლება საქართველომ არაბები-

ხელებს, *Сн. Зап. Вост.*, გვ. 82, სკოლიო 4, თუმცა ქეგლში მამასახ ისი სრულიად არ არის ნაჩვენები.

საგან მიიღო და წინად, არაბების მფლობელობამდე, ჩვენ სრულიად არ მოგვეპოვებოდა. ვეზირობა მხოლოდ მაჰმადის სწაელაჰ შეჰქმნა და დაჰბადა, მაგრამ საქართველოშიაც ამ ხელის უფლობას ისეთივე ძალა და მნიშვნელობა ჰქონდა, როგორც მაჰმადიანთა სახელმწიფოში. იქ ვეზირი ხელმწიფის შემდეგ პირველი კაცია, იმისი თანაშემწე და მარჯვენა ხელია. მაჰმადიანთ სახელმწიფო მოძღვრებამ ორ გვარი ვეზირობა დააწესა: არის ვეზირი, რომელიც სრული და თითქმის დამოუკიდებელი ბატონია და თავის ნებაზედ განაგებს ყველა სახელმწიფო საქმეს, არის ისეთი ვეზირიც, რომელიც ხალიფის ნებასა და ბძანებას ემორჩილება 20). ჩვენში ამ მეორე ხასიათის ვეზირობა დაარსდა და რადგანაც დამოკიდებული

20) Фанъ-день Бергъ, „Основныя начала мусульманскаго права“, стр. 177, 178.

ვეზირი, თვით ყურანის სწავლით, შეიქცებოდა ყოფილიყო რამდენიმე, საქართველოშიაც რამდენიმე ვეზირი იყო ერთსა და იმავე დროს; ამას, ვგონებთ, ძეგლის დების წინასიტყვაობაც უჩვენებს, სადაც სიტყვა ვეზირი მრავლობითად იხსენიება — „დაესხედით ვეზირნიო“... ვეზირს დარბაზში პირველი ადგილი ეპყრა და, მეფეს გარდა, ყველაზედ უფროსი იყო. იგი ძველს «ეზოთ-მოძღვარს» როდი მიაკავს, როგორც ჰეროდოტს (21). არა, — ვეზირი) ასპარეზი უფრო ფართოა, ყველაზედ ხელი მიუწვდება, ყველაფერი ეკითხვის. რაც-კი რამე მოეხსენებოდა დაზღაფს, უეჭველად ვეზირის პირით უნდა მოხსენებოდა. ერისთავი და გამგებელი ხომ დარბაზს

21) Стор. Зап. Вост. стр. 84, სხოლიო დ. ბაქრადისა. ეზოთ-მოძღვარი, როგორც თვით სახელიც აჩვენებს, მეფის კარს ხელის-უფალი იყო. ვეზირი სხვაა, სახელმწიფოს უმ ღლესი ხელის-უფალია...

ვერ მიჰმართავენ, თუ არა ვეზირის საშუალებით.

თუ ვეზირობა ხელის-უფლობა იყო, დაწბასი კიდევ უმაღლესს სახელმწიფო დაწესებულებას შეადგენდა. არსებითი განსხვავება ჩვენი და წბასისა ისაა, რომ იგი მარტო სათათბირო დაწესებულება არ იყო, დაწბასი კიდევ სათათბიროს და კიდევ გამგეობს (совѣщательно - административный органъ). ეს ორ გვარი ხასიათი დარბაზს ცხადად ამჩნევია. გარდა ამისა, მოხელეს გამწესება, მაგალითად ხევის-ბერიისა, დარბაზზედ არის დამოკიდებული (d.-დ., მუხ. ე და სხ.); იგივე დარბაზი სჯიდა მოხელეების დანაშაულობას. მაშასადამე, დარბაზი უმაღლესს სამოსამართლო დაწესებულებასაც წარმოადგენდა (მუხ. ე). ერთის სიტყვით, ამ დაწესებულებას ყოველ გვარი საქმე ებარა, ყველა უწყება და თითოეული ადგილობრივი გამგეობა აქ იყო თავ-მოყრილი. დარბაზის წევრებად იყვნენ მეფის კა-

რის მოხელენი, თაეჯდომარედ თვით მეფე ბძანდებოდა და, რასაკვირველია, მი ი ნება და უფლება ყველაზედ მაღლა იდგა, დარბაზზედ არ იყო დამოკიდებული. ერისთავის მოკვლა, მაგ., დამნაშავეს დარბაზით უნდა ჰკითხოდა, მაგრამ მეფეს შეეძლო დარბაზის განაჩენი არ შეეწყნარებინა — „მეფემან იკითხის, რაჟამცა უფრო ძნელად იკითხებოდეს“, ე. ი. ნება აქვს უფრო დიდის სასტიკობით დასაჯოსო... მართალია, მეფე თვით დარბაზსაც აღემატებოდა, მაგრამ ეს კიდევ იმას არ ნიშნავს, რომ საქართველოს მეფეს მხოლოდ თავისი ნება და სურვილი მიაჩნდა კანონად და სხვა არაფერი. არა, ძეგლის დების წინასიტყვაობა საუცხოვო საბუთს გვიჩვენებს, რომ, როცა სახელმწიფოს საქიროება თხოულობდა, მეფე ერის წარმომადგენლებს მოუწოდებდა, იპათ დაეკითხებოდა და მხოლოდ მაშინ დასდებდა განაჩენსა და გადაწყვეტილებას. ერის წარმომადგენლობაში იყო თვით მეფობის ძალა და მნიშვნელობა.

IV

წინა-სიტყვაობის შემდეგ, ჰეგლის დება განმარტებს პირველად მოხელეების „სისხლის დენას“ და მეორედ გვიჩვენებს, რომელ მოხელეს რა უნდა გარდახდეს დანაშაულობისათვის. „სისხლის დენის“ ძირითადი თვისება ისაა, რომ თითოეულს მოხელეს სისხლი „გვარსა ზედა“ სდის. ეს ფორმულა „გვარსა ზედა“ თავიდან ბოლომდე დაცულია და სასტიკად აღიარებული, ასე რომ რაც გვარი დიდია და პატივდებული, იმდენად უფრო ბევრი „სისხლი სდის“, ე. ი. უფრო ბევრი გადასახადი ერგება. აქ ჰეგლის დება მხოლოდ საზოგადო კანონს მისდევს: ყველა ერის უძველესი სისხლის სამართალი დამნაშავეს სისხლს ახდევინებს დაზარალებულის „გვარსა ზედა“. როცა რომლისამე ერის ცხოვრება ჯერ ისევ განუვითარებელია და საგვარეულო მიწყობილობას არ გასცილებია (родовой бытъ), თვით სისხლის საქმეც მხო-

ლოდ „გეარსა ზედა“ სწარმოებს. ასე იყო მართო მთიულეთში არა, — ჩვენს მეზობლებსაც სისხლი „გეარსა ზედა“ სდიოდათ ²²). მაგრამ ძეგლის დება როდი სჯერდება საზოგადო ფორმულას: „გეარსა ზედა“. რაკი დაარსეს რთული ადმინისტრაციული მმართველობა, პოლიტიკური საზრისი თხოულობდა თითოეულს მმართველობის წევრს განსაკუთრებული პატივი სდებოდა. ეს მით უფრო საჭირო იყო, რომ ძველად საქართველოში თითქმის ყველა მოხელეობა გეარს მისდევდა, მის საკუთრებას შეადგენდა. რაკი ასე იყო, სჯულ-მდებლობამაც უფრო ადვილად აღიარა სამართლის მეორე თვისება — სისხლის დენა «სამსახურსა ზედა». რაკ მოხელე მალა სდგას, იმდენად უფრო მეტი სისხლი სდის, ასე რომ პირველი

22) მაგალითებს, ჩერქეზებს, ყაბარდოელებს, Адагы, 1, стр. 396—399, 167 и пр.

ფორმულა „გეარსა ზედა“ დაერთო მეორეს — «სამსახურსა ზედა». დამნაშავეს მიუცილებლივ სისხლი უნდა დაეურვა ჯერ „გეარსა ზედა“ და მერე პიროვნულის ღირსებისა და სამსახურის კვალობაზედ.

რასაკვირველია, თუ მოკლული ანუ სხვაფრივ დაზარალებული მოხელედ არ იდგა, მაშინ ბრძანებლობდა ერთადერთი ფორმულა: „გეარსა ზედა“. ადვილობრივ მოხელეებში პირველი ხომ ერისთავია. ამიტომ ეინც ერისთავს მოჰკლავს, ყველაზედ დიდ დამნაშავედ ითვლება. თვით იგი მკვლელობა „უმსგავსო და უსაზომო შეცოდებაა“. ამ «შეცოდებისათვის» სამ გვარი სასჯელია გაჩენილი — გარდასკეწა, მამულის წაღება და სისხლის დაურკება გვარსა ზედა, — რომელიც თითქმის ყველა დამნაშავესათვის სავალდებულოა. განსხვავება მხოლოდ იმაშია, რომ გარდახვეწა და მამულის წაღება ცოტად თუ ბევრად ხანგრძლივია იმისდა გვარად, თუ ვინ იყო ბოროტ-

მომკმედი და შესხერპლი ბოროტ-
მომკმედებისა. რას ნიშნავდა გარდა-
სკეწა, მამულის წაღება?

ძეგლის დება მხოლოდ იხსენიებს
ერთსა და მეორეს, მაგრამ არ გვი-
ჩვენებს, რას მოასწავებდა გარდახვეწა
და რა იყო მამულის წაღება. პირვე-
ლად საჭიროა შევნიშნოთ, რომ ეგ-
რედ წოდებული გარდახვეწა, ე. ი.
სამშობლოდამ განდევნა ძველი ჩვე-
ულებაა და დასაწყისი მოვლევება იმ
დროს, როცა რომლისაჲმე ერის ცხო-
ვრება საგვარეულო წესზეა მოწყობი-
ლი. მაშინ თითოეული კაცი მხოლოდ
გვარის მთარეელობის ქვეშ იმყოფება,
გვარს გარეშე მისთვის შეება და
ხსნა არაა, გვარი ჰპატრონობს, ნუ-
გეშობს, ხშირად იმის მაგიერად სი-
ხლსაც იურვებს. ერთის სიტყვით,
ყველა კაცი გვარით სცოცხლობს და
სულდგმულობს. მაგრამ შეიძლება
ვისმეს ბედმა უმუხტლოს და გვარმა,
რომლისაჲმე მიზეზის გამო, ხელი აი-
ლოს თავის კაცზედ. მაშინ ბედკრული

და უკულმართი „უთვის-ტომო“ შეიქმნებოდა, გეარს უნდა მოშორებოდა, საგვარეულო მიწა-წყალი დაეტოვებინა, შორს გარდახვეწილიყო, ბეჩაეი და უბატრონო მაწანწალა გამხდარიყო. გარდახვეწასა და მაწანწალობას ადამიანი როგორც იყო გაუძღვებდა, მაგრამ საქმე იმაშია, რომ ყველას სრული ნება ჰქონდა დაუსჯელად გარდახვეწილი დაეჩაგრა, თუნდა კიდევ მოეკლა,—გვარი ხომ მფარველი არა ჰყავს და გარდახვეწილი. სა აბა ეის რად შეეშინდება!.. ამიტომაც საშინელი და თავს ზარ-დამცემი სასჯელი იყო გარდახვეწა, გვარიდამ განდევნა (*genti adscriptio*)²³). ძეგლის გარდახვეწასაც სწორედ ეს მნიშვნელობა ჰქონდა. აქაც გარდახ-

23) ჩვენს მთაში ეხლაც მისდევენ „მოკვეთას“, რომელიც ძეგლის გარდახვეწას ჰიაგავს. სხვა მთის ხალხში ხომ ხშირია გარდახვეწა, მაგალითობრ ჩერქეზების „აბრეკ“, ყუბიყების „ბაიყუშ“, АДАТЫ, в. 1, 359, в. 11, 345.

ვეწილი ყველას მოკლებული იყო, უმწედ და უნუგეშოდ დაწანწალებდა, მუდამ შიშსა და ელდას ქვეშ იმყოფებოდა და თავ-შესათარი თუნდაც რომ ებოვა, მფარველი მაინც არაფერს ჰყავდა...

ეს უბედურება გარდახვეწილს ერთი-ორად უძლიერდებოდა, რადგანაც გარდახვეწას თან მოსდევდა მამულის წაღება. კიდევ ჰო, თუ თითონ გარდახვეწილისათვის ჩამოერთმიათ მამული—უამისოდაც ხომ იგი მამულს ვერ მოიხმარდა,—სავალალო უფრო ის იყო, რომ მამულის წაღება მამულის სასუფეოდ დადვას ნიშნავდა, ე. ი. „ხაზინა“, სახელმწიფო უნდა დაჰპატრონებოდა მამულს, ეხმარა და ესარგებლა. ესეც თითქო არა კმარაო: ასე გასინჯეთ, სახლსა და კერასაც-კი ჩამოართმევდნენ გარდახვეწილის ოჯახს და ერისთავს, ან გამგებელს ჩააბარებდნენ. ახლა აბა წარმოიდგინეთ მშიერ-მწყურვალნი ცოლ-შვილი, ბეჩაეად ხეუიალი უცხო ადგილას, სირცხვი-

ლი და პატივის ახდა, მუდამ შიში და ელდა, ცუდ-უბრალოდ არავენ მომკლასო, და გაიგებთ, რასაც უქადიდა კაცს გარდახვეწა და მამულის წაღება...

მამულის წაღება სასუფეოდ დადგა იყო. ეს საგანი ღირს-შესანიშნავია და განმარტებას საჭიროებს. ძეგლში ხშირად მოხსენებულია მამულის სასუფეოდ დაღვა და ეს მართო მაშან-კი არა, როცა ცალკე კაცი იყო დამნაშავე, — სახელმწიფო მამულს ართმევდა ხეობასა და სოფელსაც, თუ სალაშქროდ არ გავიდოდნენ (მუხ. ით). მაგრამ ეს კიდევ არაფერი. ეგრედ წოდებულს ბეითაღმანსაც (ВЫМОРОЧНОЕ ИМѢНІЕ) მხოლოდ იმ პირობით უბოძებდნენ, რომ მამულის მიმღებს ხარჯი ეწია, — „საჯარო, სალაშქრო და საბევრო არ დააკლდეს ქვეყანასაო“ (მუხ. კვ). ვისაც მიწა-წყალი აქვს, ძეგლის სიტყვით, ვაღდებულნიც არის სახელმწიფოს ემსახუროს, „სალაშქრო“ და „საბევრო“ არ დააკლოს და თუ

დააკლო, მამული „წაელება“. რად-
განაცასე იყო, მამულ-ადგილის მფლო-
ბელობასა და მიწის საკუთრებას თა-
ვისებური ხასიათი ჰქონდა. ეს მფლო-
ბელობა და საკუთრება სრულებით
არ მიაგავდა იმ წყობილებას, რომ-
ლის ძალით მიწა საერთო საკუთრე-
ბაა და თვით გვარი, თუნდა თემი სა-
მამულო, საადგილო კავშირია და სხვა
არაფერი, როგორც ამას სხვაგან ვხე-
დავთ²⁴). ძველის სეკი, სოფელი კომ-
ლექსად სცხოვრობს; თითოეულს
კომლს ცალკე საკუთრება აქვს, თა-
ვისი ადგილ-მამული უჭირავს და სა-
ერთო მფლობელობა არ იცის. ხევი
და სოფელი ერთს გარეგანს ძალას

მ/ს 2014 - 3924

²⁴) სულ ძველად მიწა საერთო იყო, საერთო
საკუთრებას შეადგენდა. ამის ნაშთს თვით ინ-
ჯლის შიაც-კი უჩვენებენ. ტევტონების ეგრედ
წოდებული მ ა რ კ ა სამამულო კავშირი იყო.
შემდეგში საერთო საკუთრებისაგან გერძო
საკუთრება წარმოსდგა. ნახე ამ საგნის შესა-
ხებ „Деревенскія общины на Востоке и
Западе“, Мэна, стр. 44 и слѣд.

ემორჩილებიან (სახელმწიფოს), როგორც თვით შინაობაში ერთისა და მეორისათვის სავალდებულოა მხოლოდ საგვარეულო დამოკიდებულება (родовая связь) და სხვა არაფერი. ამიტომ ხევი და სოფელი არც ძველებური „მარკა“ და არც აწინდებური „ობშინა“. თუ რამე საერთო ჰქონდათ ხევსა და სოფელს, მარტო ის, რომ რომელსამე თემს ეკუთვნოდნენ. თემი კიდევ უფრო სადროშე კავშირი იყო და სავალდებულო ყველა ხევისა და სოფლისათვის. მართალია, სათემო კავშირს გვერდით საგვარეულო უდგია, მაგრამ ეს უკანასკნელი პირვანდელს ძალასა და მნიშვნელობას მოკლებულია. სახელმწიფო და კერძოდ სამხედრო ძალა სჩაგრავს საგვარეულო წეს-წყობილებას. ამიტომაც მიწა-მამული თითქო უფრო სახელმწიფოს საკუთრებაა და ზედ ადევს ხარჯი — „სალაშქრო — საბეგრო“. როცა ვინმე ხარჯს არ გადაიხდის, მამული „სასეფოდ დაიდება“, ე. ი. მამული

სახელმწიფოს უნდა მიეღო. ამ მხრივ ქეგლის საადგილ-მამულო წესი, ცოტა არ იყოს, მიაგავს მაჰმადიანთა ეგრედ წოდებულს სარაჯის²⁵⁾.

სასჯელის მესამე ნაწილს სასსლის დაუჩქება შეადგენდა. სწორედ იგი დაუჩქება იყო ჯარიმა, რომელიც დამნაშავეს მიუცილებლივ უნდა გადაეხადა. შეიძლება მსუბუქ ბოროტე-

²⁵⁾ Основные начала мусульманскаго права, стр. 88. სარაჯი ჰქვიან იმ ადგილ-მამულებს, რომელიც ხმლით დაუჩქერიათ ომიანობის დროს (ДЖИГАДЬ—святенная война) და რომელიც წინად სხვა სარწმუნოების ხალხს ეკუთვნოდა. სარაჯი სახელმწიფოს საკუთრებაა. საკვირველია, რომ ბ-ნს დ. ბაქრაძეს სრულიად ვერ შეეგნია—თუ რას ნიშნავს ქეგლის „სასეფოდ მამულის დაღვა“, თორემ ამას სომ აღარ იტყოდა: ...„ему (законодателю) какъ будто неизвѣстно на своей территории поземельное право казны...“ Сб. зак. Бахт. стр. 83, თითქო ქეგლის „სასეფოდ მამულის დაღვა“ და ეს „поземельное право казны“ ერთი და იგივე არ იყოს!..

ბისათვის გარდახვეწა და მამულის წაღება არ მიესაჯათ, მაგრამ სისხლის დაურევებას-კი თავიდან ვერაინ აიცილენდა,—სადაც დანაშაულობა იყო, იქ, უეჭველად, სისხლის დაურევებაც უნდა ყოფილიყო, რასაკვირველია, თუ საქმეს „პატიებით“, „შერიგებით“ არ გაათავებდნენ. ძველის სისხლის დაურევებაც საყოველთაო ძველს წესს მისდევდა, — სისხლი მაშინაც უნდა დაეურვათ, როცა, ბოროტმოქმედების მაგიერ, ვისმეს მართო ზარალს მისცემდნენ, რომლისამე კაცის სამოქალაქო უფლებას დაარღვევდნენ (гражданское правонарушение). ჩვენმა ძეგლის დებამაც როდი იცის — რა დიდი განსხვავებაა სასისხლო და სამოქალაქო საქმის შორის²⁶). თვით სისხლი დამნაშავეს ფულით უნდა გადაეხადა და ეს გარემოება მით

²⁶) სხვა მოდგმის მთიულების ადათიც ამ მიმართულებას ადგია, — არ კპოვებს განსხვავებას სასისხლო და სამოქალაქო საქმეს შორის, АДАТЫ, 1, СТР. 395 და სხ.

უფრო შესანიშნავია, რომ მეზობლებში ასე არ იყო ²⁷⁾. ფულად თეთრია მიღებული და ეს ალბად იმიტომ, რომ მეფე გიორგი ბრწყინვალეს ჯერ მოჭრილი არა ჰქონია თავისი საკუთარი ფული—გიორგული ²⁸⁾.

მოხსენებული არაა — რამდენი ღირდა ერისთავის სისხლი და საზოგადო ფორმულა „გეარსა ზედა“ ხომ არაფერს გვეუბნება. ძეგლის თქმით, ერისთავის მოკვლა არ გაგონილა და თუ ეს უბედურება იქმნა, მაშინ თვით მეფემ იცის—რაც შეიძლება სასტიკად მოექცეს დამნაშავესაო... აქაც

²⁷⁾ როგორც ადათებიდან სჩანს, სხვა ტომის მთიულები სისხლს იურვებდნენ საქონლით, ავეფეულობით და სხვ. ფული სულ ახალ დროს შემოიღეს, АДАТЫ, 1, стр. 399.

²⁸⁾ თ ე თ რ ი შაურის ღირებულება, ბროსსეს „Introduct“. p. LXXXI. გ ი ო რ გ უ ლ ს ვანტანგიც იხსენიებს თავის კანონებში, მუნ. იე, თუმცა არ ამბობს რამდენი ღირდა.

ახალი არაფერია: ყველგან, სადაც წოდებრივი განსხვავება არსებობს, პირველის ხარისხის თავადის, დიდებულის სისხლი მეტად დიდად ფასობს²⁹⁾. საზოგადოდ-კი რომ ითქვას, ძეგლის დების სისხლის დაურევა ღამნაშავეს მაგრე რიგად ძვირად არ უჯდება.

V

ერისთავს თან გამგებელი მოსდევს. როგორც ზემოდაც შეენიშნეთ, ჩამომავლობით გამგებელი ან მსასური იყო („მსახური იყოს გამგებლად“), ან არა-და—აზნაურშვილი („აზნაურ-შვილი იყოს გამგებლად“, მუხ. ბ, დ).

²⁹⁾ ჩერქეზების ადამი უფრო სასტიკად მოქმედობს: თავადს რომ თოფი ესროლა თავის ყმისათვის, ამ უკანასკნელს ხელის განძრევა არ შეეძლო; ვინც-კი განიზრახავდა თავადის მოკვლას, სანლობით ამოყულეუტნენ, АДАТЫ, I, СТР. 417. ოსებში თავადის — უზდანჯაგის მოკვლა, სწვა-და-სწვა ხარჯს გარდა, ღირს 3240 ძროხა და უბირის კაცი-კი (ფარსაგლაგ) 60 ძროხა, АДАТЫ, II, СТР. 28.

მაგრამ ეგრედ წოდებული მსახური უბრალო მსახურად როდი ითვლებოდა, არა, — იგი წოდებითა და ღირსებით შემაერთებელი ხილია აზნაურსა და ვლენს შორის, მათ შუა სდგას. ძველ დროს წერილ მოხელეებად, მეტადრე ადმინისტრაციაში, უფრო მსახურნი იყვნენ ხოლმე და განსაკუთრებულს წოდებას შეადგენდნენ ³⁰). საყურადღებოა, რომ „მსახურთა წოდება“ ჩვენს მეზობელ მთიელებსაც ჰქონიათ, მაგ. ჩერქეზებს, რომელთა საზოგადოებურის ცხოვრების ფორმა და აგებულება მეტად მიაგავს საქართველოს ძველ ცხოვრების წყობილებას. თვით ოსეთშიაც მსახური (ყაედასარდ) ცალკე სდგანან და განცალკევებულს წოდებას ეკუთვნიან ³¹). საქართველოში მსა-

³⁰) Introduction, p. LXXX.

³¹) АДАТЫ, 1, стр. 116, § 2, 119, § 7, მეტადრე 182, XIV; II, стр. 9, 12, § 6, 14, 15, 17 და სხ. შევნიშნავთ მკითხველისათვის, რომ ოსეთში სულ უკანასკ-

ხურად აზნაურიც ხომ ირიცებოდა. მაგალითებრ, მსასურს აზნაურს იხსენიებს აღბუღას სამართალი (მუჯ. 3). მაგრამ, როგორც სჩანს, შემდეგში მსახურს აზნაურობა ჩამორთმევია და გლეხსა და აზნაურს შუა მოჰყოლია. ჩვენ არ ვიცით როგორ და რისთვის აღმოიფხვრა მსახური-აზნაური, რა ცვლილებამ მოსპო და წალეკა იგი განსაკუთრებული სოციალური წყობა, მხოლოდ ეს-კია, რომ

ნელს, მეოთხე წოდებას გურზიაკები ეკუთვნოდნენ; გურზიაკები იყვნენ ტყვეებად წაყვანილი ქართველები; პატრონს თუნდაც სახლობით გაეყლიტა თავისი გურზიაკები, ხმის გამცემი არავინ იყო; თუ სხვა ვინმე მოჰკლავდა, მაშინ-კი პატრონისათვის ოცდა-ათი ძროხა უნდა მიეცა სისხლში, АДАТЫ, 11, СТР. 11—18, 28.

32) აღბუღას სამართალი არ ამბობს, მსახური რომელის ღირსების აზნაური იყო. ჩერქეზების ადათის ძალით, სულ უკანასკნელი, მესამე ხარისხის აზნაური იწოდებოდა მსახურად, АДАТЫ, 1, СТР. 182. იქნება ძველად ჩვენშიაც ასე იყო...

ძველად მსახური-გამგებელი დაბლა იდგა გამგებელ-აზნაურშეკად. სისხლიც სხვათრივ სდიოდათ: მსახურის სისხლი ღირდა ექვსი ათასი თეთრი, (ოც-და-ათი თუმანი), აზნაურშეკლისაკი ჩვეულებრივს „გვარსა ზედა“ მისდევდა. მაშასადამე, უბრალო მსახური კეთილშობილი არ იყო, „გვარი“ არა ჰქონდა; აზნაურშეკლი-კი „გვარიანი“ და ამიტომ სისხლიც „გვარსა ზედა“ სდის.

ძეგლის დება ამბობს მოკვლა ორ ნაირიაო: შეიძლება გამგებელი მოჰკლას მთელმა ხევმა და სოფელმა, მაგრამ ისეც მოჰხდება, ცალკე კაცს შეემთხვას მოკვლაო. რასაკვირველია, ეს ორი დანაშაულობა ერთმანეთისაგან ძლიერ განსხვავდება. პირველი დანაშაულობა დიდია, მთელის ხევისა და სოფლის ურჩობასა და ამბოხებას მოასწავებს. სასჯელიც დიდი აქვს განჩენილი. ჯერ ერთი ესა, ექვსი ათასი თეთრი უნდა დაეურვოს მსახურს გამგებელს. გარდა ამისა, თითოეული კომლი უნდა

„გაებეგრათ“: თითო ცხენი ბეგარად დაედვას წელიწადსა შიგან გამოსაყვანელად სასეფეოდ.... ეს ძველადვე ასე ყოფილა... (მუხ. ბ). გარდახვეწა და მამულის წაღება არ შეიძლებოდა და მოუხერხებელიც იყო. ამიტომ კანონმა „ძველს“ ჩვეულებას მიჰმართა და მართლაც, იგი ჩვეულება ამ შემთხვევაში უფრო სავარგო და სახეიროა.

ძეგლის-ღება „ფათერაკით“ მოკელასაც იხსენიებს — „თუ ერთს კაცს ფათერაკოს გამგებელი“... საზოგადოდ ცნობილია, რომ ყველა ძველი სისხლის სამართალი მხოლოდ ბოროტ-მოქმედების გარეკანს მხარეს აქლევს მნიშვნელობას და შინაგანს-კი — განზრახვას, აზრს უყურადღებოდ სტოვებს. საჭიროა მხოლოდ, რომ ესა-და ეს მოკლეს, მაგრამ განზრახ, თუ არა, — ამის განხილვა საჭირო არ არისო; ამიტომ ძველი სჯული და ადამთი თითქმის ³³⁾ ერთ ნაირად სჯის «ფათე-

³³⁾ აი თუნდა ოსების ადამთი, АДАТЫ, II, стр. 4.

რაკითა და განზრახ მოკვლას. ძეგ-
ლიც სწორედ ამ საყოველთაო აზრს
მისდევს, როცა აღიარებს: „თუ
ერთს კაცს ეფათერაკოს... მამულისა-
გან გაიძოს და შეუნდობლად მამუ-
ლი სასეფეოდ დაიდვასო“... მაგრამ
გარდახვეწა და მამულის წაღება არა
კმაროდა და სისხლიც ცალკე უნდა
დაეურეთ. მოხდებოდა, რომ „მეფა-
თერაკეს“ შეძლება არა ჰქონდა სისხ-
ლის დასაურეებლად. მაშინ იმის მა-
მულს გამკვებელის ოჯახს გადასცემ-
დნენ, თუ არა-და, თვით მეფე გადა-
იხდიდა სისხლსა და მამული სასეფეოდ
დაიდებოდა (მუხ. გ).

იქ, სადაც ჯერ ისევ საგვარეულო
კავშირი მტკიცეა და მკიდრო, მთე-
ლი გვარი (родъ) ეხმარება თავის
ლარობს დამნაშავეს, იმის მაგიერად
სისხლს იურეებს და ჯარიმას იხდის
ან ერთბაშად, თუ არა-და—ნელ-ნე-
ლა, ნაწილ-ნაწილად. ამას ეხედავთ,
მაგალითებრ, ჩერქეზებში³⁴). ხოლო

³⁴) Адагы, 1, стр. 167, 393, თუ გვა-

ქეგლის-ღება, თუმცა საგვარეულო
კავშირს უარს არა ჰყოფს, მაგრამ
გვარს არ აკუთვნებს ღარიბისა და
ლატაკის დამნაშავეს პატრონობას.
პატრონიცა და ბატონიც სახელმწი-
ფოა და არა სხვა ვინმე. მეფე იურ-
ვებდა სისხლს და მამული. სასეფეოდ
რჩებოდა. არც გვარი და არც ხევი
და სოფელი არაფერს შუაში იყენენ
და ეს გარემოება ერთხელ კიდევ ამ-
ტკიცებს ჩვენს დედა-აზრს, რომ ქეგლს
ცხოვრების საფუძვლად მიღებული
აქვს სასეფეო კავშირი და არა სა-
გვარეულო, ან საადგილ-მამული დამო-
კიდებულება.

ღირს შესანიშნავია, რომ არც აღ-
ბუღლას სამართალმა იცის ხსენებული
საგვარეულო. პატრონობა. როცა დამ-
ნაშავეს არ შეეძლო სისხლი გარდა-
ეხადა, ან როცა თავის ნებით გარ-
დაიხვეწებოდა, მაშინ „პატრონს“ უნ-

რი სისხლს არ გადაიხდიდა, მაშინ დამნა-
შავე უნდა გარდახვეწილიყო.

და სჭეროდა მამული და დაზარალე-
ბული კიდევ გამოსავლის ნახევარს
„სჭამდა“. დიდებულის სისხლი, მაგ.,
რ.რმოცი ათასი თეთრი ღირდა.
თუ დამნაშავე სისხლს ვერ დაიურვე-
ბდა და ან გადაიხვეწებოდა, «მამუ-
ლი აქენდეს პატრონსა ჯაყელსა და
მაწყურელსა; ნახევარი გამოსავლისა
მესისხლეს აჭამოს» (მუხ. ბ. იხილე
ეგრეთვე მუხ. ე, სადაც აზნაურზეა
ნაამბობი. სულ სხვა ნაირია „გაყენება“,
როცა აზნაური აზნაურს მოჰკლავე-
და, მუხ. რნა). ერთის სიტყვით, ჩვენს
უძველესს სჯულ-მდებლობაში სრუ-
ლებითაც არ მოაპოვება ჩვეულებრივი
„საგვარეულო პატრონობა“³⁵⁾ და
ლატაკი დამნაშავე მეფისა და ბატონის
„პატრონობას“ მხოლოდ მაშინ ჰპო-
ვებდა, თუ რაიმე მამული ჰქონდა,

³⁵⁾ სხვაგან მთიელებში ბატონი, მაგ.,
თავადი პატრონია გლეხისა სასხლის საქმე-
ში და იმის მაგიერ სისხლს იურვებს, Ада-
ты, 1, стр. 137, § 52, 139, § 56.

მაგრამ რამდენი იყო უმამულო დამ-
ნაშავე!...

რასაკვირველია, უფრო მძიმე დანა-
შაულობად ითვლებოდა, თუ მოხე-
ლე გამგებელს მოჰკლავდა. ძეგლი
მხოლოდ ერთს მაგალითს გვიჩვენ-
ებს: როცა ხევის-ბერს შემოაკ-
დებოდა გამგებელი. მაშინ დამნაშა-
ვეს სხვა რამეც უნდა გარდანდოდა
და ეს სხვა რამე „ხევის ბერობის წა-
ღებაა“. სხვაფრივ-კი სასჯელი საზო-
გადო იყო: სისხლი „გვარსა ზედა“
და მიუცილებელი გარდაწვეწა, მამუ-
ლის წაღება. ხევის-ბერი სამ-წლო-
ბით უნდა გაეძევებინათ და გაძევების
დროს მამული და ციხე სასეთეოდ
რჩებოდა. სახლი ერისთავს უნდა ჩაე-
ბარა. რადგანაც ხევის ბერობა გვა-
რეულობაში ტრიალებდა და გვარის
საკუთრება იყო, ამიტომ გვარის კაცს
უნდა ჰბოძებოდა ეს მოხელეობა,
მხოლოდ ისეთს გვარის კაცს, რომე-
ლიც «არა ცხადად და არა იღუმალ»
გამგებლის მოკვლაში არ ერია (მუხ. ე).

VI

თუმცა ადგილობრივს ადმინისტრაციულ გამგეობაში ხევის-ბერი ძლიერ მალლა არ იდგა, მაგრამ დიად თვალსაჩინო გავლენა ჰქონდა და სამხედრო საქმეში ფრიად ბერი ეკითხებოდა. ჯერ ერთი ისა, რომ ხევის-ბერი ლაშქრის უფროსია, დროშა უპყრია და მთელს თემს წინამძღოლობს. მეორედ კიდევ—თავის ხევში საკუთარი ციხე აქვს, თითონაც და გვარიც მეტად პატივდებულია. ძეგლის დეხაც განსაკუთრებულს ყურადღებას აქცევს ამ ხშირად ურჩსა და ლალს „ლაშქართა თავადს“.

სისხლით ანუ ღირსებით ხევის ბერი მოსამსახურე გამგებელს უდრის. ორნივე ერთსა და იმავე იფარქიულ საფეხურზედ სდგანან. ამას სისხლის რაოდენობა ამტკიცებს: უკეთუ „ქვეყანა“ (ОЩЕСТВО) მოჰკლაუდა ხევის-ბერსა, ჯარიმა და გარდასახადი ისეთივე უნდა წართმეოდა, როგორც მოსამსახურე - გამგებლის მოკვლაში

(მუხ. 3). ეს ერთი საბუთი. მეორე კიდევ ისა, რომ ხევის ბერი ხევის-ბერის მოკვლისათვის მოსამსახურე-გამგებლის სისხლს იხდიდა,— ექვს ათას თეთრს (მუხ. 6). სისხლს გარდა, ადმინისტრაციული სასჯელიც ერთი და იგივე იყო: სამ წლობით გარდახვეწა, მამულის სასეუფოდ შეჯანა და ეგრედ წოდებული სახლის ჩამორთმევა. ერისთავსა და გამგებელს უნდა ჩაებარათ გარდახვეწილის სახლი.

თვით სახლი და ოჯახიც ხევის-ბერისა განსაკუთრებულის ღირსებით შემკულია. ოჯახის თითოეული წევრი განსხვავდება სხვა წოდების კაცისაგან და ეს მაშინაც-კი, როცა პირადად იგი წევრი შესანიშნავს არაფერს წარმოადგენს. საკმაოა ხევის-ბერის ოჯახს ეკუთვნოდე, იმის „გაუყოფარი“ იყო, მასთან ერთ ჰერს ქვეშ სცხოვრობდე, და „სისხლიც“ სხვა გექნება, ღიდება და პატივი განსხვავებული გეპურობა. ეს საოჯახო ღირსება მეტად თვალსაჩინოდ არის აღი-

რებული და საყურადღებო კიდევ ისაა, რომ ამ ღირსებას ზედ ერთვის „გვარის“ ღირსებაც: ოჯახსა და გვარს თითქო ხელ-შეკრულობა დაუდვიათ, ერთად მოქმედებენ, ერთის გზა-კვლით მსვლელობენ და ხევის-ბერობასაც საკუთარს ფერსა სდებენ. ამ ნაირად იგი ხევის-ბერობა მთლად დამყარებულია საოჯახსო და საგვარეულო საფუძველზედ (семеино-родовое начало). გარდა ამისა, სწვა ხასიათიც ატყვია ამ იურიდიულს დაწესებულებას, სახელდობრ ისა, რომ რამდენადაც ოჯახს შორდებით და გვარის შორეულს წარმომადგენელს უახლოვდებით, იმდენად ძალა და უფლება ხევის-ბერობისა ნელ-ნელა მცირდება, სისხლი ცოტად იურევა, ასე რომ სისხლი შადრევანსავით სჩქეუს ქვემოლამ ზემოდ და რაც მალლა მიდის, უფრო ჩქევა სუსტდება და ბოლოს ხომ ჰქრება კიდევც...

რაკი სულ პირველად ოჯახს ჰქონდა უპირატესობა, ამიტომ ყველაზედ

დიდი სისხლი სდის იმ დამნაშავეს, რომელიც მოჰკლავდა ხევის-ბერის განაყოფს და მოასლეს (მოახლე—ახლო ნათესავი: მამა, ბიძა, ძმა, ძმისწული). დამნაშავეს უნდა გადაეხადა ექვსი ათასი თეთრი, და გარდა ამისა, ორ-წლოებით გარდახვეწილიყო. რასაკვირველია, ერისთავი და გამგებელი, ჩვეულებესამებრ, ჩაიბარებდნენ გარდახვეწილის სახლს. ხევის-ბერის ოჯახს გარედ ზომ ის ღირსება და პატივი არ იპოვება, როგორც თვით იმის ოჯახში. გაყრა, გაყოფა ისეთი გარემოებაა, რომელიც შესამჩნევად აცოტავებს და ამცირებს ხევის ბერის განაყოფის ერთ-სისხლის კატის (раздѣльный родственникъ) მოკვლას, სულ ერთია, განაყოფი მოკლული კაცი მეუკისია (შორეული ნათესავი), თუ მოასლე. თუ კი ერთ-სისხლის კაცი ცალკე ოჯახად გავიდოდა, მაშინ სისხლი ერთი-ორად უცოტავდებოდა, ასე რომ თუნდ ხევის-ბერის განაყოფი ძმაც მოგვეკლათ, ერთი-ორად

ნაკლები სისხლი უნდა მიგეცათ, ვიდრე გაუყოფარის ძმის მოკვლაში. ერთის სიტყვით, ხევის-ბერის ოჯახს განსხვავებული ღირსება აქვს და შედარებით ბევრი სისხლიც სდიოდა.

მაგრამ, როგორც შევნიშნეთ, ოჯახს გვერდით გვარი უდვია. გვარი, ერთ-სისხლობა ბუნებრივი კავშირია და ყველა პირვანდელს საზოგადოებას ეს კავშირი კანონად აღიარებული აქვს. საზოგადოებას ვინ და იტყვის, ძველს დროში თითოეული სოციალური დაწესებულება ამ კანონს ექვემდებარება. ეს უნდა ითქვას ხევის-ბერობის შესახებაც. ხევის-ბერის დროშას გვარის თითოეული კაცი უნდა დაემორჩილოს, ერთ-სისხლის კაცებს იგი დროშა აკავშირებს, სულ ერთია, გვარის კაცი იყვისა, თუ მოასლე. რადა? — თუმცა კანონი ამბობს ყველა ერთ სისხლისანი „დარბაზით დაყენებულს ხევის-ბერს ახლავანო“ (მუხ. ი), მაგრამ მართლ დარბაზის სანქცია აქ არათერს

შუაშია: ვიღრე დარბაზი ხევის-ბერს ყველა მონათესავეს „ახლებდა“, თვით ხევის ბერობამ ყველა „იახლა, იმიტომ რომ ხევის-ბერი ბუნებით გვარის უფროსია, მეთაურია, წინამძღოლია. კანონმა დარბაზს მხოლოდ ის დაუსაკუთრა, რაც წინად ბუნებით ხევის - ბერს მინიჭებული ჰქონდა... და რომ ეს ჩვენი დედა-აზრი ნამდვილია და საზოგადო სოციალურს კანონზედ დამყარებული³⁵⁾, ამას შემდეგი ამტკიცებს:

საზოგადო მოელენაა, რომ რაც დრო და ქამი მიდის, ერთ-სისხლობა სუსტდება, გვარი ირღვევა, იქსაქსება. ამ მიზეზის გამო იბადება განსხვავება „შორეულისა“ და „ახლოს“ შუა. ეს განსხვავება იური-

³⁵⁾ პირვანდელი სამხედრო წყობილება საგვარეულო წესზედ არის მოწყობილი და თვით სამხედრო კავშირიც უპარველესი კავშირია, Гербертъ Спенсеръ. „Развитіе политическихъ учреждений“, стр. 20, 53—55, 62 и пр.

დიულად სისხლის რაოდენობით იზა-
ტება: ახლო ნათესაის სისხლი მეტია,
შორეულისა ნაკლები. ხშირად, თუ
მუდამ არა, სისხლის დენა პროპორ-
ციულად ქვემოდამ ზემოდ მიდის.
როგორც უკვე შევნიშნეთ, სწო-
რედ ძეგლის დებაც ამ გზას აღ-
გია: მეუკისის სისხლი ნახევრით ნაკ-
ლებია მოახლის სისხლზე (მუხ. ი).
მართალია, ნაჩვენები არ არის, საბელ-
ლობრ რამდენი ლარს ხევის-ბერის მე-
უკისის (შორეული ნათესაი) სისხლი,
მაგრამ ანალოგიის დახმარებით შეიძ-
ლება გადაჭრით ვსთქვათ, რომ იგი
სისხლი შეადგენდა ათას ხუთას თეთრს
(შეიდ თუმან ნახევარს), — მოახლის
სისხლის ნახევარს...

ჩვენ ვუჩვენეთ ორ ნაირი საფუძვე-
ლი ხევის-ბერობისა — საოჯახო და
საგვარეულო (семейно - родовое на-
чало) და აღვნიშნეთ, რომ სისხლის
დენა ოჯახსა და გვარს მისდევდა. რა-
საკვირველია, აღნიშნულს საფუძველს,
სისხლის საქმის გარდა, სხვაშიაც მნიჭ-

შენელობა ჰქონდა. მაგალითებრ, ხევის-ბერობა ხომ «ლაშქართ თავადობა» იყო. როდესაც თითონ ხევის-ბერს ავადობის გამო სალაშქროდ გამოსვლა არ შეეძლო, «ლაშქრობის ქამს მისი ძმა და მოასწე წავიდეს» (მუხ. კ), ე. ი. ოჯახის შვილი, თუ არა-და—გვარის კაცი. მოხელეობა სავალდებულო იყო ოჯახისა და გვარისათვის, და თუ ხევის-ბერი უმიზნოდ ჯარში არ გავიდოდა, მაშინ ხევის-ბერობასა და მამულს ჩამოართმევდნენ ერთის წლით.

საზოგადოდ ქეგლის დება სასტიკად სჯის ყველას, ვინც-კი უარს იტყობდა ლაშქრობაზედ. არც საკვირველია. სახელმწიფოსათვის ხშირად საჭირო იყო მთიულების განთქმული ვაჟკაცობა, გულადობა. მაგრამ მთიულს ერთი ნაკლიც სჭირდა: ურჩი იყო, გალალებული და იქნება ხანდახან საერთო მტერსაც გულ-ცივად ეკიდებოდა. ამიტომაც ქეგლმა დააწესა, რომ თუ ვინცოცაა ხევი, სოფელი, ერის-

თავისა და გამგებლის სიტყვაზედ, სა-
ლაშქროდ არ გამოვიდეს, ყველა
კომლს თითო ხარი წაართვით და ერ-
თის წლით მამული სასეფეოდ დადე-
თო (მუხ. ით).

VII

მართალია, ხევის-ბერს საკუთარი
ცბხე ჰქონდა, მაგრამ განსაკუთრებუ-
ლი წიხის თ რბაც არსებობდა. აქ სა-
ჭიროა ვიცოდეთ იურიდიული ბუნე-
ბა ამ მოხელეობისა. რადგანაც ცი-
ხის თავის ასპარეზი მცირეა, ვიდრე
ხევის-ბერისა, ამიტომ სისხლიც ცო-
ტა სდის, მარტო სამი ათას ხუთა-
სი თეთრი ეურვება; მაგრამ სისხლის
დაურვებას გარდა, ჩვეულებისამებრ,
სხვა სასჯელიც იყო: სამ წლით გარ-
დახვეწა და მამულის წაღება. მხო-
ლოდ გაკვრით და ისიც ორიოდ
სიტყვით მოხსენებულა, რომ ციხის
თაობაც საზოგადო მიმართულებას აღ-
გა, ე. ი. ციხის თავის ოჯახსა და
გვარს განსაკუთრებული ღირსება ჰქონ-
და. მაგალითად, ციხის თავის შვი-

ლისა ან ძმის მოკვლაში ათას ორასი თეთრი უნდა გადაეხადა დამნაშავეს, სამ წელიწადს გარდახვეწილიყო და მამული ხაზინას «ექამა» (შეადარე მუხ. იდ და ია). ესეთი სასჯელი გაჩენილი იყო ეგრედ წოდებულ ჭაკროვანისათვის, რომელიც იურიდიულად უბირს კაცზედ მალლა სდგას, მაშასადამე, ციხის თავის შვილი და ძმა ღირსებით განირჩეოდნენ... მაშინაცკი, როცა ციხის თავს თანამდებობა აღარ ებარა, მისი სისხლი მაინც ბევრი ღირდა—ათას ორასი თეთრი, სწორედ იმდენი, რაც ჰაეროვანს ჰქონდა დანიშნული.

ციხისთაობა სხვაა და ციხის ქონება კიდევ სხვა. ბევრს ჰქონდა საკუთარი ციხე, მაგრამ ციხისთავი კი არ იყო. ეს სახეში უნდა ვიქონიოთ, როცა ძეგლს დება ციხის დაქცევას მოგვითხრობს. ციხის დაქცევისათვის დამნაშავეს უნდა დაეურვა პატრონისათვის ნახევარი სისხლი „გვარსა ზედა“ და ციხეც ახალი აეგო (მუხ. კზ).

მაგრამ ჩვენ ჰაეროვანს უნდა მიემართოთ.

საკუთრად და განსხვავებულად იხსენიება ჰაეროვანი, რომელიც ცალკე სდგას, არც ერთს მოხელეობას არ ასრულებს, მაგრამ მდაბიო ხალხისაგან კი გაიჩევა. ჰაეროვანი თავისის სისხლით და მაშასადამე იურიდიულად აღემატება უბირს კაცსა, სოფლელოსა — «სოფლიონსა», „ვიინგინდავენას“. იგი როდი ნიშნავს „ერისკაცთაგანს“ — „изъ числа народа“, როგორც შეცდომით განმარტებს დიალღრმა და საფუძვლიანი მცოდნე ჩვენის ისტორიისა ³⁶⁾, არა, — ჰაეროვანი სწორედ „отличнѣйшій“-ია. რასაც უარს-ჰყოფს ბნი დ. ბაქრაძე.

³⁶⁾ ბ.ნი დ. ზ. ბაქრაძე ამბობს, რომ სიტყვა „ჰაეროვანი“ უნდა გადაითარგმნოს „изъ числа народа“ და არა — „отличнѣйшій изъ народа“, Сбор. зак. Вахт., стр. 86, სხოლიო 1. მაშასადამე, ავტორს ჰგონია, რომ ჰაეროვანი „отличнѣйшій изъ народа“ არა ყოფილა.

ჯერ ერთი ისა, რომ სიტყვა „ჭაეროვნება“ ისეთს ცნებას შეიცავს, რომელიც ყველა კაცს არ მიეწერება³⁷⁾. გარდა ამისა, თვით ქუგლის დება, არა თუ მართლ იურიდიულად, პოლიტიკურადაც ჭაეროვანს მალლა აყენებს უბრალო კაცზედ. მაგალითებრ, ძევლის წინასიტყვაობაში პირდაპირ მოხსენებულია, რომ საზოგადო კრებაზედ, როცა სახელმწიფო საქმის შესახებ თათბირი იყო, მეფე ჭაეროვანთაც მოუწოდებდა ხოლმე— „მოვასხენით ყოველნი უნებურნი ხევის-ბერნი და ჭაეროვანნი და გავიგონეთ მათნი საქმენი“... „შემოვედით ქალაქსა და შემოვიტანეთ (თუ შემოვიყვანეთ?) თემისა და თემის ერისთავნი და ხევის-თავნი და ხევის-ბერნი და ჭაეროვანნი“... ჭაეროვანს უფლება ჰქონდა სამეფო თათბირსა და ბჭობას დასწრე-

³⁷⁾ როგორც საბა-სულხან ორბელიანი განმარტებს, სიტყვა „ჭაეროვნება“ ნიშნავს ერთი ღ-მოხდომილებას.

მხოლოდ მცირე ცნობას გვაძლევს, რომ ჰაეროვანი წარჩინებულია და „სიკეთით“ შემკული თავის სოფელში, თემში. ჰაეროვანას თვისების საცოდნელად საჭიროა არ დაევიწყოთ, რომ ჩვენი ძველი სამართალი თვით გლეხობაშიაც პირადს ღირსებას პატრისა სცემდა, „სიკეთით“ შემკულს გლეხს სხვა გლეხებზედ მაღლა აყენებდა, თუმცა-კი საზოგადოდ ყველა გლეხი ერთს წოდებას შეადგენდა. აღბუღას სამართალი, მაგალითებრ, სისხლის დაუტრეების დროს ყურადღებას აქცევს გლეხის „სიკეთესა“: უბრალო გლეხის სისხლი ღირდა ოთხასი თეთრი, ხოლო ისეთის გლეხისა, რომელსაც „პატრონი იცნობდა სიკეთესა ზედა“ —ათასი თეთრი (მუხ. იბ).

ეს იურიდიული დაწესებულება მართლაც ჩვენის ცხოვრების საკუთრება როდია. ჩვეულებრივი მოვლენაა, რომ პირვანდელის ფორმის საზოგადოებაში და აგრეთვე მაშინ, როცა ყველანი უმეტ-ნაკლებოდ სწორნი არიან, ერ-

თი რომელიმე ოჯახი, ან რამდენიმე კაცი თავისის ძალ-ღონით, ღირსებითა და სიკეთით სხვებზედ მაღლა სდგანან. ასე იყო სახელდობრ თეით ტევტონების დემოკრატიულ მარკა-ში³⁸). კერძოდ ჩვენს მთაში, თუმცა იურიდიულად წოდებრივი განსხვავება არ არსებობდა და როგორც ეხლა, ყველა მკვიდრნი თანასწორნი იყვნენ, მაგრამ თითო-ოროლა ოჯახი, რამდენიმე კაცი განირჩეოდა სხვებისაგან „სიკეთითა“, განსაკუთრებულის ღვაწლითა სამშობლოსა და სოფელ წინაშე. აქა-იქ მოიპოვებოდა გვარი და ოჯახი, რომლის წინაპრებს დაუვიწყარი სამსახური გაეწიათ თემისათვის თავიანთის ვაჟკაცობითა; „ჭკუათ-მყოფლობითა“ და სხვ. ხალხი დიდს პატივსა სდებდა ისეთს გვარსა და ოჯახს, საკუთარის ღირსებით ამკობდა. და რადგანაც თეით სიტყვა—

³⁸) Деревенскія общины, Мэна, ст. 84 и др.

«ჰაეროვანი» კეთილ-მოხდომილია, ამიტომ ხალხიც თავის წარჩინებულებს ჰაეროვნებად რაცნდა: „სიკეთე“, კეთილი დაუთესნიათ თქვენ წინაპრებსა და კეთილ-მოხდომილნი ხართო...

რა-კი ჰაეროვანი უბრალო ერის კაცისაგან განსხვავდებოდა, სისხლიც მეტი სდიოდა, — თუ ჰაეროვანმა მოჰკლას ჰაეროვანი, ათას ორასი თეთრი დაუურვოს, სამი წელიწადი გარდინხვეწოს და მამული სასეთეოდ წაედლოსო (მუხ. ია). ასეთივე სასჯელი უნდა გარდაეხადა ხევის-ბერს, როცა ჰაეროვანი „ეთათერაკებოდა“, თუ უსაბედად შემოაკედებოდა ეს უკანასკნელი (მუხ. იბ). ძეგლის დებაში მოხსენებულნი არ არის რამდენი ღირდა «სოფლიონისა», „ვინგინდავინას“ სისხლი. მხოლოდ ნაჩვენებია საზოგადო ფორმულა „გვარსა ზედა“ და იგი ფორმულა ხომ ნიშნობლივ არ ამბობს, ამდენი დაეურვოს დაზარალებულსაო. ჩვენის აზრით, ძეგლმა უბრალო „სოფლიონის“ სისხლი თვით

ადგილობრივ ბჭეებს მიანდო, ადათსა და ჩვეულებას გარდასცა ეს საქმე, მხოლოდ ერთის პირობით: „სოფლიონს“, როგორც ყველას სხვას, სისხლი დაეუროს „გვარსა ზედაო“... ამიტომაც არა სჩანს, რომ სახელდობრ ესა-და-ეს უნდა მიეცეს „სოფლიონს“ სისხლის ფასშიო. ეს გარემოება, სხვათა შორის, ცხადად ამტკიცებს, რომ «სოფლიონი» იურიდიულად ყველაზედ დაბლა იდგა, შედარებით ყველაზედ ცოტა სისხლი სდიოდა, თორემ ასე რომ არა ყოფილიყო, კანონი პირდაპირ მოიხსენიებდა „სოფლიონისა“ და „ვინგინდავინას“ ამდენი სისხლი უნდა დაეუროსო. ამიტომ შეუძლებელია განვმარტოთ — თუ რამდენად აღემატებოდა ჰაეროვანი „სოფლიონსა“. ექვს გარეშეა მხოლოდ ის, რომ ჰაეროვნობა ცალკე იურიდიულს წყობასა და ჯგუფს წარმოადგენდა, ჰაეროვანი უბრალო კაცი არ იყო და განსაკუთრებული სისხლი სდიოდა.

ამ დედა-აზრის დასამტკიცებლად სხვა საბუთიც მოიძებნება. ეს საბუთი ეგრედ წოდებული არწახგობას, რომელსაც ქართულ სჯულ-მდებლობაში საკუთარი მნიშვნელობა აქვს. არწახგობას, არწახგი შეადგენდა განსაკუთრებულს გარდასახადს, რომელიც დამნაშავეს უნდა ეწლო დაზარალებულისათვის. მართალია, ზოგიერთ ბოროტ-მოქმედებისათვის საჭირო იყო სისხლის დაურევებას სხვა ჯარიმაც ზედ დართოდა, ანუ, როგორც აღბუღას სამართალი ამბობს, „სისხლს ემატოს“ (მაგალითებრ, ვისმეს მღვდლის ცოლი რომ შეეყვარებინა, დამნაშავე მოაშიკეს, სისხლს გარდა, „სამოცი ათასი თეთრი სსვა ემატოს“ (აღ. მუხ. რე; აგრეთვე რე). მაგრამ არწახგი «მეტი ჯარიმა» როდია, იგი სხვა მნიშვნელობისაა და ცოტა არ იყოს მიაგავს იმავე აღბუღას საპირფასს (აღ. მუხ. რა, რაა). როგორც საპირფას განსაკუთრებული ჯარიმა იყო პიროვნების შეურაცყო-

ფისათვის დაწესებული და საზოგადო
ფორმულას მისდევდა, „გვარსა ზელა“
მოქმედებდა, ისე ძეგლის დების არზან-
გობასაც თავისი მნიშვნელობა ჰქონ-
და, განსაკუთრებული ჯარიმა იყო
და სწორედაც ნათარგმნია სიტყვით
„за обиду“³⁹). არზანგობას საერთო
არა აქვს-რა მხოლოდ სანასშიროსთან
(აღ. მუხ. რდგ), რომელიც ნიშნავს
„საზავო სანდოს“⁴⁰). ძეგლის-დების
სიტყვით, არზანგი სხვა-და-სხვაა აზ-
ნაურისა, ხევის-ბერისა და ჭყაროვანი.

³⁹) Сбор. зак. Вахт., გვ. 91. ბ-ნი ბა-
ქრაძე სხოლიოში სიტყვას არზანგი სთარ-
გმნის вознаграждение, თუმცა ეს უკანანს-
კნელი სულ სხვაა და არც „за обиду“-ს
ნიშნავს. არზანგი საბა სულხან ორბელია-
ნის ლექსიკონში არ იპოვება. „წერა-კითხვის
საზოგადოების“ ხელთ-ნაწერებში შეცდომით
იხსენიება უ ა რ ზ ა ნ გ ო ბ ა არზანგისა და
არზანგობის მაგიერ.

⁴⁰) როცა მესისხლენი დაზავდებოდნენ,
სისხლის გარდანდამდე ფასს რასმე მისცემ-
დნენ და სანასშირო იმ ფასს ერქვა, იხ. ს.-ს.
ორბელიანის ლექსიკონი.

სათვის, „უფროსობასა“ და „უმცროსობაზე“ დამყარებულია. როცა სისხლის რაოდენობასა და არზანგობას შევართდებით, მაშინ ჰაეროვანის არზანგი ხუთჯერ ნაკლებია აზნაურისა და ხევის-ბერისაზედ. თვით სისხლიც ჰაეროვანისა სწორედ ამოდენად ჩამოურჩებოდა აზნაურისა და ხევის-ბერის სისხლსა. სოფლიონი-კი, უბრალო კაცი, მოკლებული იყო არზანგსა. ერთის სიტყვით, არზანგობა წოდებრივსა და პიროვნულს ღირსებაზეა დამოკიდებული და სისხლთან შევართებულია. დაბალ წოდებაში იგი მარტო ჰაეროვანს აქვს მინიჭებული. რადგანაც ასეა, თვით ჰაეროვანიც უბრალო სოფლიონსა და ვინგინდავინაზედ მეტია, სისხლითა და ღირსებით მათ აღემატება.

ერთი გარემოემაც, რომელიც ზემოდ მოკლედ აღენიშნეთ, უფრო მეტად ასაბუთებს ჩვენგან განმარტებულს ჰაეროვანებასა. ჰაეროვანი სისხლით უღრიდა ცისის თავად ყოფილსა

და ეს უკანასკნელი ხომ განსაკუთრებულის უფლებითა და პატივით იყო აღჭურვილი. როგორც ჰაეროვანისა, ისე ციხის-თავად ყოფილის სისხლი ათას-ორასი თეთრი ფასობდა (მუხ. ია, იდ). დიად, ჰაეროვანი ნამდვილად განსხვავდებოდა უბრალო მთიულისაგან და «отличнѣншій изъ народа» იყო!..

ძეგლეს ღება სხვა განსხვავებასაც ჰპოვებს გლენტა შორის. მთიულებში ეხლაც განთქმულია სალოცავი ლომისის წმინდა გიორგისა, რომელიც თვით გიორგი ბრწყინვალემ ილოცა. მთელი მთა დიდის სასოებითა და მოწიწებით შევედრის ამ წმინდა და საღმთო სადგურს. ძველ დროში ლომისის ეკკლესიას შეწირული ყმები ჰყავდა და რადგანაც იგი ეკკლესია დიდად პატივცემული იყო, ამიტომ მისი ყმაც თავისის სისხლითა და ღირსებით სხვა მკვიდრთაგან განირჩეოდა. ასე გასინჯეთ, ლომისის გლენი თვით ჰაეროვანზედაც მაღლა იდგა

და სისხლში ათას-ხუთასი თეთრი
ეურვებოდა, ე. ი. სამასის თეთრით
მეტი (მუხ. მბ).

VIII

ქეგლის წინასიტყვაობაში მოხსენე-
ბულია, რომ, სხვა-და-სხვა ბოროტ-
მოქმედებას გარდა, სწორი იყო აგრე-
თვე „ცოლის წაგვრა და უბრალოდ
დაგდება“. თვით ეს გარემოებაც ნი-
წებად დაედო ქეგლის დადებას. ამი-
ტომ ცოლ-ქმრობასა და საზოგადოდ
საოჯახო წეს-წყობილებას მიქცეული
აქვს ჯეროვანი ყურადღება.

ქეგლის ცოლ-ქმრობას ცხადად ეტ-
ყობა ორგევარი წასიათი. სჩანს, რომ
საეკლესიო მოძღვრებას გზა გაუკვ-
ლევია ოჯახში, მაგრამ ამ მოძღვრე-
ბას მედგრად ებრძვის მეორე, სულ
სხვა მიმართულება, რომლის აზრით
ქორწინება უბრალო ხელშეკრულე-
ბაა და არა „საიდუმლო“... ეკკლესიი-
საგან უარყოფილი და დევნილი წაწ-
მასთული ცოლ-ქმრობა ხომ ბუნებ-
რივი სოციალოგიური მოვლენა და

ძველი ჩვეულებაა. ამიტომ ძეგლის სა-
ცოლქმრო წყობილებასაც ღრმად
დასჩინვია ამისი კვალი. რადგანაც ასეა,
ძეგლის მდებელი, რასაკვირველია, ამა-
ოდ სჩივის, რომ ცოლის „უბრალოდ
დაგდება“ და „ცოლის წაგვრა“...
„დიდი უსამართლო და მძლავრებული
ქმნილ იყო“... საქმე იმაშია, რომ რა-
გორც პირველი, ისე მეორე მაშინდელის
კბორების მიუცილებელს მოვლენას
შეადგენდა და ლოგიკური შედეგი
იყო იმ დროინდელის საცოლქმრო
და საოჯახო ვითარებისა 41). ძეგლის

41) ძეგლის „ცოლის უბრალოდ დაგ-
დება“ სრულიად მიაგავს მაკმადიანობა თა-
ლაქს (Талакс). თაღაქი უარს თქმაა,
სამჯერ გამეორება სატყვისა „არა მსურს“...
თაღაქის ძალით, ქმარს, როცა ეპრიანება,
ყოველთვის შეუძლიან ცოლი „უბრალოდ“,
უდანაშაულოდ გააგდოს, მხოლოდ მეხ-
რი უნდა მისცეს. ეს მეხრიც ძეგლის
«სისხლს» უდრის და წინადავე გადაჭ-
რილი გასია, რომელიც გაგდებულს ცოლს
უნდა მიეცეს Фань день Бергь, стр.
111—112. მაგრამ აქედამ კიდევ არ შეი-

მღებელმაც სრულიად ვერ აღმოუხერხა და ვერ აღმოჰკვეთა „უბრალოდ შეუცოდარის ცოლის დაგდება“, არა, — სჯულ-მღებელმა ნება-უნებურად ცოლის უბრალოდ დაგდება იწამა და შეინდო, მხოლოდ ერთის პირობით: ეინც უბრალოდ შეუცოდარს ცოლს გააკდებს, ნახევარი სისხლი უნდა დაუურვოს „გვარსა ზედაო“ (ძ.-დ. მუხ. კა. ამ მუხლის გამეორებაა შემდეგი, ოც - და - მეხუთე მუხლიც. კვ.) მაშასადამე, ძეგლმა სხვა შემწეობა ვერ გაუწია დიაცს, მხოლოდ სისხლი გაუჩინა, ე. ი. სწორედ ისა, რაც უმისოდაც ჩვეულება და ადათი ქალს აკუთნებდა გარეშე მუზობლობაში ⁴²). მეორე უძველესი

ძლება დავასკვნათ, რომ ძეგლმა გადმოიღო „უბრალოდ დაგდება“ უერანიდამ, არა, — იგი დაგდება ძველი ჩვეულებაა, ადათია და თითქმის ყველა მთის ხალხს მოეპოვება.

⁴²) იგრედ წოდებული ჩერქეზების ყალიბი, აზნაურის ცოლისთვის ას ოცი

ჩენი სჯულიც, აღბუღას სამართალი, რასაკვირველია, ძეგლის განჩინებას მისდევს, — ცოლის უმიზეზოდ და უბრალოდ დაგდება შეიძლებაო, მხოლოდ საჭირო კია ნახევარი სისხლი მისცეთ და მზითევიც თან გაატანოთო (მუხ. ლ). ერთის სიტყვით, ორივე უძველესი სჯულდება მხოლოდ საზოგადო ჩვეულებასა და ადათს ადგია, როცა ცოლის დაგდებას მოგვითხრობს.

დაგდებას გვერდით უდგია ეგრედ წოდებული „წაგვრა“, ცოლის მოტაცება. როგორც დაგდებას, ისე წაგვრას ერთი და იგივე სოციალოგიური საფუძველი აქვს, ორივე დაწესებულება ერთის სათავისაგან მომდინარეობს. საქმე იმაშია, რომ ძველ დროს ცოლის შერთვა მოტაცებით

თუმანი, გლეხის ქალისათვის სამოცი თუმანია. ოსებში ქმარს შეუძლიან, როცა სურს, გააგდოს ცოლი, მხოლოდ ნახევარი ურადი უნდა მისცეს, АДАТЫ, 1, СТР. 172; II, СТР. 27, § 102 და სხ.

შეიძლებოდა და მოტაცება კიდევ სა-
ყოველთაო ჩვეულებას შეადგენდა.
ჩვეულებისა და ადათის დაგვარად,
თვით მოტაცება სხვა-და-სხვა გზით
იკოდნენ, — იტაცებდნენ ფარულად
და ქალის ნება-დართვით, თუ არა-
და—დასხმით, ძალადობით ⁴³). ძეგ-
ლის დების ცოლის წაგვრა სწორედ
ამ მოტაცების ნაშთია, მისი გამეო-
რებაა, თუმცა სჯულიმარტო ქმრიან
ქალის წაგვრას იხსენიებს. რა-კი ერ-

⁴³) მაგალითობრ, ჩერქეზები ფარულად
იტაცებენ ქალისავე ღანხმობით; მოტაცება
სავაჟაკო და საქეზური საქმეა, АДАТЫ, 1,
стр. 134—135, §§ 41, 42. ყაბარდოში
დასხმით, ib. 226, § 12; ოსებში მოპარვა
იცაინ, АД. II, 5, § 19 და სხ. მოტაცე-
ბა პირვანდელი ფორმაა ქორწინებისა და სა-
ზოგადო მოგლენას შეადგენს. შემდეგში ნა-
მდვილი მოტაცება ისპობა და მის მაგიერ
ს ი მ ბ ო ლ ი უ რ ი მოტაცება სჩნდება; ამ-ს
შესახებ ნახე „Начало цивилизації“, Д.
Леббека, стр. 75—85, სადაც, სხვათა
შორის, მოყვანილია ჩერქეზების სამბოლიუ-
რი მოტაცება.

თხელ ჩვეულებამ დააწესა, მოტაცება საბჭოთია ცოლის შერთვისა და შერთვას ნიშნავსო, ქმრიანის ქალის მოტაცებაც ადვილი შეიქმნა და ხშირიც იყო. მაგრამ თუმცა საზოგადოდ უქმრო და ქმრიანის ქალის მოტაცებას ძველი ადათი ესარჩლებოდა, კანონმა-კი სასტიკი ყურადღება მიაქცია ცოლის მოტაცებას, რადგანაც ეკლესიამ ქორწინება თავის საკუთარ საქმედ იცნო და ცალკე ცოლ-ქმრობის მოძღვრება დააწესა.

ძეგლი ღებავს, როცა წაგვრას გვიამბობს, მხოლოდ „გვირგვინ ნაკურთხს“ ცოლს იხსენიებს და „ჯვარ - გაცვლილს“. გვირგვინ-ნაკურთხი კანონიერი ცოლია, ეკლესიის წესით შეფუძვლილი და ამიტომ მისი წაგვრა დიდ დანაშაულობად ითვლება. ვინც სხვას ვინმე ასეთს ცოლს მოატაცებს, თუნდაც ჯერ მოტაცებულს დიაცს არ შეხებოდეს, „არ შეყროდეს“, მაინც ქმარს ნახევარისისხლი უნდა დაუჭრავს „გვარსა ზედა“ (ძ.-დ. მუხ. გკ).

თუმცა ჯვარ-გაცვლილ დიაცს ჯერ კიდევ ცოლი არ ეთქმის და იგი მხოლოდ დანიშნული და დაწინდულია, მაგრამ ძეგლი იმის წაგვრასაც კაცს ბრალადა სდებს და ამ ბოროტ-მოქმედებისათვის ჯარიმად სისხლის მეექვსედს ახდევინებს, (რასაკვირველია, „გვარსა ზედა“ (მუხ. კდ). მაშასადამე, ჯვარის გატყუა, ნიშნობა ნამდვილი იურიდიული პირობა იყო და სავალდებულოდ ითვლებოდა მოჰვეალ ცოლქმრობისათვის. საზოგადოდ ასეთი მნიშვნელობა ჰქონდა ძველს ქართულს ნიშნობას და მხოლოდ სულ ბოლოს, უცხო სჯულის გავლენის გამო, გარდაიქცა იგი უბრალო და უმნიშვნელო ფორმად. უეჭველია, რომ აღბუღას სამართალსაც ნიშნობა სავალდებულო პირობად სწამდა, თუმცა ისე სასტიკად არა, როგორც ძეგლის დეზას. აღბუღას სიტყვით, „ჯვარ გაცვლილ საცოლეს“ წაგვრისათვის დამნაშავეს სისხლი-კი არ უნდა გარდაეხადა, ცოტა რამე უნდა მიეცა გულ-

ნატკენ დანიშნულისათვის, რათა მტრო-
ბა არ აღიძრასო (მუხ. მ).

შავსა და ბნელს სურათს წარმო-
ადგენდა ცოლის წაგერა. თითქმის
არც ერთი ბოროტ-მოქმედება არა
ჰბადავდა ისეთს სასტიკსა და მედგარს
მტრობას, როგორც წაგერა. ჯერ ერ-
თი, რომ დამნაშავეს სრული სისხლი
უნდა დაეურვა. მაგრამ ეს არა კმა-
როდა: „ცოლ-წაგერილს“, მთელის
წლის განმავლობაში, სრული ნება
ჰქონდა ყოველ გვარი ავ-კაცობა და
ბოროტი მიეყენებინა წამგვრელისა-
თვის, — თავს დასხმობდა, დაერბია, გა-
დაეწვა... თითქო ესეც ცოტა იყო
და შეურაცყოფილს ქმარს მეორე წე-
ლიწადსაც ნება ეძლეოდა შური ეგო
მტრისათვის, — „ერთს წელიწადს უკან
რას ემტერების, იგიც მიეფერების“,
მხოლოდ იმ პირობით, რომ მაშინ
მარტო «ნახევარ სისხლის დაურეგება
მართებს» ... (დ.-დ. მუხ. კბ). საყურა-
დლებო აქ ისაა, რომ, შურისძიების
დროს, რაც უნდა ბევრი ზარალი და

ენება მიეცა ცოლ-წაგერილს თავის მტრისათვის, სისხლში მაინც არ ჩაუვარდებოდა. თუნდა მტერი კიდევ მოეკლა, მაინც არაფერი; მხოლოდ თუ ვისმე იმის ოჯახისას მოჰკლავდა, „სისხლი არასოდეს გაუცუდდების“, ე. ი. მოკლულის სისხლი უნგარიშეთ ცოლ-წაგერილსაო.

შურისძიება ცოლის წაგერის გამო ცალკე სდგას და მოქმედობს იმ დრომდე, ვიდრე სისხლი დაიურვება. სისხლის გარდანდის შემდეგ მესისხლეთა შორის მშვიდობა მყარდებოდა და შურისძიებაც ისპობოდა. მაშასადამე, შურისძიება სისხლის დაურვებას წინ უძღოდა და განსაკუთრებულს მოვლენას წარმოადგენდა. მისი თვისება ითხოვდა სრულს სასტიკობას და სასტიკიც იყო, მაგრამ ვადა, დრო ანელებდა და აცხრობდა ამ საშინელსა და შემადრწუნებელს ენებათა დელვას. შურისძიება მხოლოდ ორ წლამდე უნდა გაგრძელებულიყო და ეს შედარებით მოკლე

ვალა, რაც უნდა იყოს, ამტკიცებს, რომ ძეგლმა შეასუსტა და ძალა მოაკლო საშინელს მტრობას და ეს იმ დროსთვის ხომ თვალსაჩინო წინამსვლელობა იყო⁴⁴). რასაკვირველია, თუ დამნაშავე სისხლს მალე გარდაიხდიდა, შურის-ძიებას საბუთი არა ჰქონდა და თავის თავად ისპობოდა, თუ არა-და—ორის წლის მეტს მაინც ვერ გასტანდა. თუმცა ბუნება ყველა შურის-ძიებისა ისეთია, რომ ხშირად შუ⁴ს იძიებს მთელი გვარი და ოჯახი, მაგრამ ძეგლის შურისძიება მართო ცოლ-წაგერილის საქმეა, მისი პაროვნული კუთვნილებაა. ქმარს გარდა, არც მოასლეს და არც მეუღისს,

⁴⁴) ჩერქეზებში შურისძიება რამდენსამე თაობასა და საუკუნესაც-კი გასტანდა ხოლმე, АДАТЫ, 1, СТР. 165, V; ზოგიერთ ადგილას ოსეთში სისხლის დაურევება სირცხვილად მიაჩნიათ და საშვილიშვილო შურისძიებას მისდევენ; ჩაჩნებშიაც შურისძიებას თითქო დასასრული არა აქვსო, АДАТЫ, II, 28, § 109, 93, § 26.

არც გაყოფილს და არც გაუყოფარს
ნება არა აქვს მტრობა გაუწიოს ცო-
ლის წამგერელს. ეს მეორე თვისება
კიდევ უფრო ასაბუთებს ჩვენს აზრს,
რომ ძეგლმა, ცოტად თუ ბევრად,
მშვიდობის ნათელი მოჰყვინა იმ ბნე-
ლეთს, რომლის უფსკრულში მხო-
ლოდ მღელვარე შური და მძვინვარე
მტრობა მოსჩანდა...

იურიდიულად შურისძიება შეიცავს
ორს ნაწილს, ორს სხვა დასხვა სა-
განს. იგი სდევნის პიროვნებას (ეს
დასსმას). გარდა ამისა, აზრად აქვს
დამნაშავეს ზარალი მისცეს, ქონები-
თა და მამულით აენოს. ამას კერძოდ
მტრობა ჰქვია (მუხ. კბ, კვ). დასსმა
და მტრობა ერთად სწარმოებენ, ერ-
თად ვარჯიშობენ; შურის მეძიებელს
ორისავე ნება აქვს, იმაზედ დამოკიდე-
ბულია, რა ირჩიოს, რომელს დონეს
მიჰმართოს, პიროვნებაზედ იძიოს შუ-
რი, თუ მამულ-ქონებაზედ. რასაკვირ-
ველია, დასსმა და მტრობა რომ უსას-
ჯელოდ დარჩენილიყო, ჯერ ისევ

შერიგებისა და სისხლის გარდახდის ხსენებაც არ უნდა ყოფილიყო — „არც შეზავებულნი იყვნენ, არც დაწლობილ იყვნენ, არც სისხლი აღებულ იყო“... მხოლოდ მაშინ ცოლი-წაგვრილი „დამსხმელი არ არის“, დასხმა არაფერია, უშედეგოა.

მაგრამ, დასხმას გარდა, შტრიხების დროს „შებმაც“ — ხომ შეიძლება, — როცა მესისხლენი ერთმანეთს შეხვდებოდნენ და იარაღზედ მივარდებოდა საქმე. თუ გულ დაკადალი ცოლი-წაგვრილი მოჰკლავდა კაცობისა და ქუდის ამბდელს, თავის შემარცხენელს, სისხლის მაგიერად, სულის შესანდობელი უნდა გარდაეხადა და ამ შემთხვევაში (წირვისა კათალიკოზმან და ებისკოპოზმან გაუჩინონ), — სხვა არაფერი. თუმცა ეს საალაპო ხარჯი ანუ სხული არ არის, მაგრამ, ეგონებთ, აქაც სია „გვარსა ზედა“ უნდა შემდგარიყო...

ჩვენ შევნიშნეთ, რომ ძუგლის დეხამ ცოტად მაინც დაამშვიდა ენებათა

ღელვა, ალაგმა თავ-აწყვეტილი შურისძიებაო. ამას საჭიროებაც თხაულობდა: გულის-შემადრწუნებელსა და აღმაშფოთებელს სურათს წარმოადგენდა ცოლის წაგვრა, საშინელს მიხლა-მოხლასა და შულლსა ჰბადავდა. გაშმაგებული გრძნობა მზად იყო ყველა შთაერთქა, ყველაფერი შეემუსრა და ისე შეუნდობლად მრისხანებდა, რომ თვით შეიარაღებულნი, «აბჯროსანნი დიაცნი» მონაწილეობას იღებდნენ მესისხლეთა ერთურთის შეხლაში, „შებმაში“. დიად, გულადი და შეუპოვარი მთის მანდილოსანი ქუდოსანთან ერთად ებრძოდა მეშულღეს!.. დადუმება აღარ შეიძლებოდა და ძეგლმაც მხოლოდ ერთი ღონისძიება იხმარა, — იქმნება ამან მაინც ბოლო მოუღოს დიაცის კაპასობასაო: ...„თუ დიაცი მეომრად იყოს და აბჯარი ჰქონდეს და მოკედეს, გაცუდდეს მის დიაცის სისხლიო“... ეს იმას ჰნიშნავდა, რომ აბჯროსანი დიაცი ცოლის გამო ატეხილს შებმაში

ნუ გაერევა და თუ გაერია, მისი მოკვლა არაფერია, სისხლი არ ეზღვებაო. ასე ეპყრობა ძუკლი დიაცს „შებმისათვის“ და რამდენადაც ეს მოპყრობა სასტიკია, მით მტკიცდება, რომ იგივე სჯულ-დება სხვა შემთხვევაში მეტად ჰქომაგობს და მზარს უჭერს ბრალ-დაუდებელ ქალსა, ასე რომ „შებმის“ დროს ვინმე „უბრალო“, უმანკო დიაცი რომ მოეკლათ, „ორი სისხლი დაიურვონ დიაცისათვისო“ (ძ.-დ. მუხ. კვ).

თითქო დიაცთა მოკვლითაც არ თავდებოდა თავს ზარ-დამსხმელი „შებმა“. თუ „შებმისთვის“ არა, „შებმის“ დროს მაინც სჭრიდნენ, ან ჰკელიდნენ მღვდლებსა და ბერებსა, ასე გასინჯეთ, თვით მონოზნებსაც-კი. ეს ალბად იმიტომ, რომ „შებმას“ საშინელი სისხლის-ღვრა მოსდევდა და სააქაო ბოროტის მღვენელნი ვალად ჰრაცხდნენ უუღლი მოესპოთ, მესისხლესი გაეშველებნათ. მაგრამ, სამწყურხაროდ, „შურისძიების ზვირთი ხში-

რად ჰლუბავდა 'თვით ღეთის-მოსაე-
თაც. მხოლოდ ამ უკანასკნელთა სა-
სარგებლოდ „გვარსა ზედა“ ორ-კე-
ცის სისხლის დაურევა თათქო ჰლალა,
ღებდა, რომ ააფთრებულ შურისძიების
წინაშე ყველა ღონისძიება ამაო და
ფუჭი არისო!..

IX

სადაც ცოლის წაგვრა ჩვეულებრივს
მოვლენას შეადგენდა, იქ საცოლ-
ქმრო კავშირი და ურთიერთობა განვი-
თარეხული არ იქმნებოდა. სწორედ
ასეც იყო. ძეგლის დება ორიოდე ცნო-
ბას თუ გვაძლევს საცოლ-ქმრო და-
მოკიდებულებიას, თორემ სხვას არა-
ფერს. ეს ორიოდე ცნობაც მხოლოდ
ეგრედ წოდებულს სასაპყროს⁴⁵) შეე-

⁴⁵) როცა ვისმე ქმარს მოუკლავდნენ,
ქვრივს ქმრის სასხლისაგან რაიმე ნაწილი
უნდა რგებოდა თავის სარჩენად. ამ ნაწილს
სასპაურო ეწოდებოდა. უცთომით უწოდე-
ბენ სასაპუროს, მაგ. დ. ბაქრაძე—„სა-
საპურო მიეცეს ძალისა (თუ ძალისა?) მსგავ-
სად“... Стор. ⁴⁵კ. ВАНТ., стр. 88, სხო-
ლ ო.

ხება. ცოლ-ქმრობის იურიდიული და ზნეობითი სურათი თითქო დავიწყებულაო და ამიტომ ძნელია ამ სურათის წარმოდგენა. მაგრამ ანალოგიას თუ მიემართეთ, შეიძლება ცოტად მაინც შევიგნოთ ცოლ-ქმრის ურთიერთი დამოკიდებულება. საქმე იმაშია, რომ როცა რომელიმე ერი მოკალაქობას მოკლებულია, მაშინ იჯახში ცოლი შედარებით დაბლა სდგას ქმარზედ, სხვა-და-სხვა უფლება ჩამორთმეული აქვს და უმეტეს ნაწილად ქმრის მონაა. ეხლაც, მაგალითად ჩვენს მეზობლებს, ცოლი თითქმის უბრალო ნივთად მიაჩნიათ; დიდი ხანი არ არის მას აქეთ, რაც ქმარს შეეძლო ამ ნივთის გასყიდვა, ჩუქება⁴⁶⁾.

46) ჩერქეზებში ქმარს შეუძლიან ურჩი ცოლი სხვას მიჰყიდოს. ცოლს საოჯახო ქონებისა არა ეკითხვის-რა, მემკვიდრეობას მოკლებულია, АДАТЫ I, СТР. 117, 140, 153, §§ 3, 69, 83, 85 etc. ოსებში ქმარს რომ ღამაში უშვილო ცოლი ჰყავდეს, სხვას გარდასცემს, იქმნება შვილი შეაქნაო. ეს

რასაკვირველია, არც ქსნისა და არაგვის დიაკი იქმნებოდა სანატრელს მდგომარეობაში. ამას თითქო ძეგლის დუბაც ჰმოწმობს, როცა ამბობს, რომ მთიულის ცოლს ხელი მიუწვდებოდა მართო სასაპყროზეო... დიაკს საოჯახო მამულში წილი არ ედო და, ასე გასინჯეთ, ქმრის სისხლიც-კი ოჯახის საკუთრებას შეადგენდა. მართალია, ქვრივსაც რამე უნდა რგებოდა ამ სისხლისაგან, მაგრამ თითონ ეს სასაპყრო როდი იყო გადაჭრილი და გადაკვეთილი. შეიძლება ქვრივს ბევრჯელ სულ ცოტაოდენი ნაწილი შეჰხვედროდა, რადგანაც „თუ მოკლულის კაცის ცოლი დარჩეს და არ გათხოვდებოდეს... სასაპყრო მიეცეს ძალისა მსგავსად“... ოჯახზედ იყო დამოკიდებული, რასაც გაიმეტებდა სასაპყროდ, და, მაშასადამე, ქვრივი ისევ

ჩვეულება დიგორელებშია და ამას დუკა კუსსას უწოდებენ, Адагы II, стр. 37, § 46.

იმის მოწყალებას შესცქეროდა. ზოგჯერ სასაპყროს დარბაზი უნიშნავდა: „თუ დარბაზის ცნობის ღირს იყვნენ, დარბაზს იკითხონ და დარბაზით გაეჩინოსო“... ხანდახან-კი ერისთავი და გამგებელი უნიშნავდნენ (მუხ. ის). ერთის სიტყვით, დიაცს, სასაპყროს გარდა, საოჯახო მამულისა არა ეკითხებოდა-რა და ეს გარემოება პირდაპირ ჰღალატებს მის არა-სანატრელს მდგომარეობას...

საოჯახო ქონება ორად იყოფოდა: მამული (родовое) და ნასყიდი (купленное, благоприобретенное). მამული ეკუთვნოდა საერთოდ ოჯახს და კერძოდ თითოეულს წევრს და არა მარტო ოჯახის უფროსს, მაგალითად მამას. თუმცა ასე იყო, მაგრამ ოჯახს მამული მხოლოდ უნდა ეზმარა, ესარგებლა, საკუთრებას-კი (право собственности) ვერ შეეხებოდა. ეს საკუთრება სახელმწიფოს ეპყრა, რადგანაც ძეგლის მამული „საბატონოა“ და ბატონად კიდევ სახე-

ლმწიფო ითვლება. მამულს ზედ ედო „ბატონის სამსახური“ და ვინც ამ „სამსახურზედ“ უარს იტყოდა, ხელს აიღებდა, იმას არც ნება ჰქონდა მამული სჭეროდა. სამსახური სხვა-და-სხვა ნაირი იყო, უფრო, რასაკვირველია, საღაქქო... თუ ვინმე სამსახურს ვერ შესძლებდა, მამულიც უნდა დაეტოვებინა და აღარ ეზმარა. როცა, მაგალითად, მამა დაბერდებოდა და სამსახური არ შეეძლო, «ნასყიდი» თითონ უნდა დაეჭარა და „მამული“ შეილითვის გაოდაეცა — „მამამ ნასყიდი დაიჭიროა და შეილმან მამულით გემსახუროს“ (d.-დ., მუხ. იე). მართალია, ძეგლი იმასაც ამბობს, რომ თუ დაბერებულს მამას „ნასყიდი არ ეყოფოდეს, მამულისაგანაც დაიზიაროს“, მაგრამ ეს კერძო მაგალითი სრულიადაც არ არღვევს მამულის თვისებას, — რაც უნდა იყოს, მამულის მფლობელობა მაინც სამსახურზე იყო დამოკიდებული...

მეორე თვისება ძეგლის მამულისა

ისაა, რომ, ვიდრე „სალაშქრო და საბეგრო“ არ მოიხსობა, მამული ოჯახის ხელშია, ვერც მამა და ვერც სხვა ვინმე უფროსი ოჯახს ვერ გამოსწირავს შამულს. საცა ოჯახია, იქ მამულიც უნდა იყოს. ოჯახი კიდევ განცალკევებულსა და შეპოზლულულს დაწესებულებას შეადგენდა. რაკი ოჯახი ცალკე გავიდოდა, გაიყრებოდა, მაშინ სამუდამოდ ჰკარგავდა ყოველ გვარს ქონებრივსა და სამამულო კავშირს სხვა ნათესავს ოჯახებთან. მართალია, მათ შორის საგვარეულო დამოკიდებულება არ იშპობოდა, მაგრამ ყველა ოჯახის ქონება, სულ ერთია, მამული თუ ნასყიდი, თითქო ციხე-სიმაგრეში სდევსო, ისე ხელ უხლებლად მიაჩნდათ. უეჭველია, რომ ქონების ასეთი თვისება უარს ჰყოფდა ვერც წოდებულს ანდერძს და ეს მით უფრო საყურადღებოა, რომ კავკასიის სხვა მთის ხალხი მეტად მისდევს ანდერძს, იმათში ხშირი ამბავია ქონების ანდერძით

გადაცემა. ოსებში, მაგ., მამას სრული ნება აქვს, ვინც ეპრიანება, იმას გარდასცეს საგვარეულო თუ კეთილშეძენილი მამული⁴⁷). ეს ზომ ასეა, მაგრამ ძეგლი ერთს სიტყვასაც არ ამბობს ოჯახის უფროსს ან რომელსამე წევრს ნება აქვს თუ არა საოჯახო ქონება სხვას უანდერძოს, ოჯახს გარედ გაიტანოს. არა, ანდერძი სრულიადაც არ იხსენიება ძეგლის-დებაში. კიდევ არაფერი, როცა მამულის ანდერძად დატოვება არ შეიძლებოდა. მამული საბატონო იყო და არავის უფლება არა ჰქონდა სხვის საკუთრება თავის ნებაზედ გარდაეცა, მაგრამ საქმე იმაშია, რომ თვით „ნასყიდის“, ე. ი. შეძენილის ქონების ანდერძად დატოვებაც არ არის მოხსენიებული. ოჯახს რაც-კი რამე

⁴⁷) Адагы II, 6, § 24. ჩერქეზებს როგორც სიტყვიერი, ისე დაწერილი ანდერძი აქვთ და იმათ ანდერძი განვითარებულის ფორმისაა Адагы, I, 150, §§ 73—77, თუმცა არც ის უნდა დავივიწყოთ, რომ მიწის საკუთრება-კი არ იცინა, ib. 120, § 12.

აქეს, საერთო კუთვნილებას შეადგენს და ძეგლი ნებას არავის აძლევს ამ ქონებიდგან სხვას ვისმე, გარეშე ოჯახის კაცს, ნაწილი უნდერძოს. მხოლოდ ბეითალმალად დარჩენილი პარტაბუტი მამული ებოძებოდა სოღმე გეარის კაცსა⁴⁸). მაგრამ ბეითალმა-

⁴⁸) რაკი საზოგადოდ მამული „საბატონო“ იყო, რასაკვირველია, ბეითალმალად დარჩენილი მამულიც (выморочное имѣніе) სახელმწიფოს საკუთრებას შეადგენდა. სულ სხვა აზრისაა ბ.ნი დ. ბაქრაძე—„что касается горскаго населенія Грузіи, то, по смыслу 28 статьи „Зак.“ Георгія, въ немъ ничье право несуществовало на выморочное имѣніе, которое непременно переходило въ родъ умершаго, либо въ руки посторонняго... съ извѣстнымъ, впрочемъ, обязательствомъ, Сб. Зак. Вахт., стр. 90, სხოლიო 3. ჯერ ერთი, რომ აქ წინააღმდეგობაა. თუ ბეითალმალად უფლება არავის ჰქონდა, მაშ არც გეარსა და არც გარეშე კაცს ექნებოდა. მაგრამ ასე ხომ არ იყო. მეორედ, ეს მუხლიდამ ცხადად ჩანს, რომ ერისთავი და გამგებელი ბეითალმალს აძლევდნენ იმ პირო-

ლად მამული მაშინ შეიქნებოდა, როცა ოჯახი ამოწყდებოდა ხოლმე და როცა „ოჯახს მემამულე აღარ მიაჩნდა“...

როგორც შევნიშნეთ, გაყრილ ოჯახებს, თვით ერთ სისხლით და ერთ გვარით შეკავშირებულებს, ერთმანეთთან არა რაიმე ქონებრივი დამოკიდებულება არა ჰქონდათ. განცალკავება და დაშორება ისეთ დიდსმანძილზედ მიდიოდა, რომ გაყოფილ ძმებს ერთმანეთის სისხლში წილი არ ედოთ, ჯარიმიდამ არა ერგებოდათ. რა მაშინაც-კი, როცა მოკლულს ძმას ოჯახში არც შეილი და არც გაუყრელი ახლო ნათესაეი არა ჰყავდა, სისხლი მაინც ოჯახს უნდა დარჩენოდა, იგი მისი საკუთრება იყო და ამ საკუთრებას ვერც ერთი გაყრილი ნათესაეი — მეყვისი თუ მოახლე, სულ

ბით, რომ მიმღები „მოხეგრე და მოსამსახურე“ იყოს. მაშ ბეითაღმალნი სახელმწიფოს საკუთრება ყოფილა და იყო კიდევც.

ერთია—ხელს ვერ შეახებდა. როგორ ხმარობდნენ ძმის სისხლს? სისხლი ორ ნაწილად უნდა გაეყოთ. ერთი ნაწილი სახელმწიფოს მიჰქონდა—„სასეფეოდ დაიდვასო“, მეორე კიდევ სულს უნდა მოხმარებოდა საცხოვრებლად—„დარჩეს სულისათვის სასაუროდო“... მართალია, ძეგლი ასეთს წესს ადგენს, როცა ძმა მოჰკლავდა ძმასა (ძ.-დ., მუხ. იზ), მაგრამ ამ კერძო წესს საზოგადო ძალა ჰქონდა, საეკლესიო იყო მაშინაც, როცა ერთი ოჯახის კაცი მეორე ოჯახის წევრს მოჰკლავდა. ეს იმიტომ, რომ ერთის ოჯახის სისხლთან მეორე ოჯახს ხელი არა ჰქონდა.

ევრედ წოდებულს სულის საუროს ჯეროვანი ყურადღება ჰქონდა მიქცეული⁴⁹). მიუხედავად სულსაც

49) ს.-ს. ორბელიანის განმარტებით, საურო ხარჯს ნიშნავს. ძველს დროში ხშირად იცოდნენ შეწირულობა „სულისათვის სასაუროდ“. ეკლესიასა და მონასტერს სწირავდნენ გლეხებსაც-კი, მაგ., ქაინოსრო

თავისი ნაწილი უნდა რგებოდა სისხლისაგან. გარდა ამისა განმარტებულა, ეინ უნდა მოახმაროს სულს ეს ხარჯი. თუ მოკლულს შორეული ნათესავი ებადა, მაშინ იმის მოვალეობა იყო სისხლის „სასაუროდ“ მოხმარება, თუ არადა, ერისთავსა და გამგებელს ებარათ ეს სულის საცხოვრებელი დასაღმთო საქმე (d.-დ, მუხ. იზ).

რასაკვირველია, როცა მოკლულს რამდენიმე განაყარი ძმა დარჩებოდა, ერთერთს მათგანს, უფრო დაახლოვებულსა და გულის შმატკივარს, უნდა ეტვირთა სულის სასაურო მოვალეობა (მუხ. ის), თუმცა-კი სისხლისაგან თითონ ვერას აიღებდა, მცირედს ნაწილსაც ვერ მოიხმარებდა თავის სასარგებლოდ.

და ლუარსაბ ერისთავმა მოჰკლეს 1661 წ. თავისი ბიძაშვილი ზაალ ერისთავი, მაჰმადიანობა რად მიიღე და მეფეს განუდგო, და ცოდვის შესანდობლად ოთხი კომლი გლეხი შესწირეს ანანურის ეკლესიას, Церк. Гуджари, стр. 20—21.

საიღამ წარმოსდგა საოჯახო ქონების ამ გვარი თვისება? უმთავრესად იქიღამ, რომ საოჯახო ეკონომიური განწყობილება და წესი აღმოცენდა საბატონო მამულზედ, სახელმწიფოს საკუთრებაზედ და ამ გარემოებამ ძლიერი გავლენა იქონია. საბატონო მამული ხელს არ უწყობდა კერძო საკუთრების აღორძინებას და ეს უკანასკნელი ჯეროვანად ვერც აღორძინდა. მართალია, „ნასყიდი“ კერძო საკუთრებაა, მაგრამ „მამული“ თავის მნიშვნელობით სრულიად სჩაგრავს „ნასყიდსა“, და რომ კერძო საკუთრებას დიდი მნიშვნელობა არა ჰქონდა, ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ ძეგლმა ანდერძი არ იცის და არც დააწესა. აქ არ უნდა დავივიწყოთ ერთი მოვლენაც, — ძეგლის დროს საგვარეულო კავშირი უკვე შერყეული იყო, მოკლებული იყო პირვანდელს ცხოველს ძალას და საკვირველიც არაა, რომ ოჯახს დარჩა უბინაობა...

მარტო მამულსკდ არ იყო დაფუძნებული ოჯახის ეკონომიური ძალა. მამულს გვერდით ნასყიდა ეღვა და ეს უკასნაკნელი შეიცავდა როგორც მოძრავს, ისე უძრავს ქონებას, თუმცა-კი უფრო მოძრავი შეადგენდა ნასყიდს⁵⁰). ნასყიდის გაჩენა, იმისი საფუძველი თვით ოჯახის ბუნებაში უნდა ვეძიოთ. რაც უნდა იყოს, ძეგლის ოჯახი ცოტად მაინც ხელს უწყობდა კაცის სიმწნევესა და თაოსნობას. ყველა წევრს შეეძლო თავისი

⁵⁰) კავკასიის მთიელებს აქვთ საგვარეულო და შექენალი ქონება (родовое и благоприобрѣтенное). როგორც ერთს, ისე მეორეს ვისაც ჰსურთ გარდასცემენო, АДАТЫ, I, 150, § 71. ასეა ჩერქეზებში, რომელთაც მაწა საერთო საკუთრებად შიჩნიათ. ib. 120, § 12, 175. არც ჩაჩნებმა იციან შიწის საკუთრება. უოველ წელიწადს მაწას თანასწორად ჰყოფენ, АДАТЫ, II, 79, §§ 4, 5; ოსებში მამას უფლება აქვს სხვას გადასცეს საგვარეულო და შექენალი ქონება, იმის ნებაა, რასაც უნდა, რას უზამს საოჯახო ქონებას, ib 6, § 24.

საკუთრება გაეჩინა, მამულს გარდა სხვა რამე „ეყიდა“, შეეძინა. ეს მოელონა ჩვენს სჯულ-მდებლობაში ჩვეულებრივია, მაგალითებზე აღბუღას „მონაგები“ იგივე ძეგლის ნასყიდია და სხვა არაფერი (მუხ. რნდ — რნე).

რა-კი ნასყიდის სათავე და დასაწყისი სხვა იყო, რასაკვირველია, იგი „სამსახურსაც“ მოშორებულნი უნდა ყოფილიყო. დიან, სახელმწიფოს ნასყიდთან ხელი არა ჰქონდა და ნასყიდი თავისუფალი იყო „საჯარო, სალაშქრო და საბეგროსაგან“. ვისაც როგორ სურდა, ისე ჰმარობდა ნასყიდს და, როცა მოჯახს თავს დაანებებდა, ნასყიდიც თან მიჰქონდა, — „რასაც უზამს, მამამ იცის, შვილი ნასყიდს ვერ ეცილოსო“ (d. დ., მუხ. ივ). მხოლოდ მოხუცებულს მამას შეეძლო, თუ ნასყიდი არ ეყოფოდა, მამულისაგან ცოტა რამე წაეღო, მაგრამ ეს ხომ იმიტომ, რიგ თავისი სიუაჟკაცე სულ „სამსახურში“ ჰქონდა გატარებული!..

მშობლებისა და შვილის პიროვნული დამოკიდებულება და ურთიერთობა მეტად მოკლედ არის ძიებული. ძეგლს საოჯახო წესის საფუძვლად მხოლოდ შვილის „ნებისყოფლობა“ მიაჩნია, შვილი მორჩილი უნდა იყოს დედ-მამისათვის. ამ „ნებაყოფლობას“ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა შვილისათვის მართო ზნეობრივადკი არა, ეკონომიურადაც. მამა მხოლოდ მაშინ დაუტოვებდა შვილს თავის ნახადს, როცა შვილი იმის მორჩილი იყო და პატივის-მცემელი, თუ არა-და, შვილს ხელი არა ჰქონდა მამას კერძო საკუთრებასთან ⁵¹). ამასთანავე ძეგლი იმასაც დასძენს, რომ

⁵¹) ზოგიერთ ჩვენი მშობლების ადამიკ მეტად სასტიკს უფლებას ანიჭებს მამას. ჩერქებს, მაგალითებრ, ნება აქვს ურჩი შვილი მოჰკლას და გერავინ რას ეტყვის; ოსებშიაც ასეთი ჩვეულებაა, АДАТЫ, I, 152, § 81; II, стр. 26, § 98. სულ სხვა ნაირად არის ჩაჩნებში, მამამ თუ შვილი მოკლა, სხვა შვილები სისხლს მოსთხოვენ მამას, ПРАВО КАВЛЫ, ib. 96, § 38, 112, § 8.

უპრიალია დაბერებული მამა და მოწიფებული შვილი ერთად სცხოვრობდნენო. მაშასადამე, სჯული ფასს სდებდა ზნეობითს კავშირს და ჰქადაგებდა—რა დიდი მნიშვნელობა აქვს, როჯა ოჯახში მამაშვილური თანხმობა და სათნოებაა.

დედ-მამის მოკვლა საშინელი და საზარელი ბოროტება იყო და, ასე გასინჯეთ, ძეგლს ვერც-კი წარმოუდგენია ეს ბოროტება,—„ჩვენთა ქამთა შიგან არ ქმნილა და ღმერთმან ნუ იყოფინოსო...“ რასაკვირველია, ამ უმძიმესს დანაშაულობას სასჯელიც შესაფერი მოსდევდა—„რაც უარესია, ყველას დამართება და ყოფა პირიანიაო“: სიკვდილით დასჯა („გაპატიება“), ამოწყვეტა, ამოფხერა, სამუდამოდ გაძევება და... მაგრამ ამაზედ მეტი უბედურება სხვა რაღა უნდა დამართოდა კაცს! სისხლის დაუტრეკება ხომ ყოველად შეუძლებელი იყო და ან რა სისხლი გაანელებდა გონებისა და გრძნობის ღრმად აღ-

მაშფოთებელს დედ-მამის მოკვლას-
კეგლის სიტყვით, სისხლის დაურევა
„უმსგავსოა“ და სხვებისათვის სამაც-
დურო იქმნებაო (მუხ. იე).

სისხლის დაურევა გაჩენილია ძმის
მოკვლაში და აქაც დამნაშავეს სი-
სხლი «გვარსა ზედა» სდიოდა. ამ სი-
სხლის დენას ზედ ერთოდა ათის წლით
ვაძება და მამულის სასეფეოდ დადება.
როცა ვადა გათავდებოდა, ერისთავი
და გამგებელი ეეზირის პირით მოა-
ხსენებდნენ დარბაზს და მაშინ დამნა-
შავე „შემოუშვანო“... (მუხ. იზ).

X

როცა სისხლის სამართალი ჯერ
ისევ დაბლა სდგას და შურასძიება
კანონად მიაჩნიათ, მაშინ სასჯელსაც
განსაკუთრებული თვისება ატყვია. ეს
თვისება იმაში მდგომარეობს, რომ
თითოეული დანაშაულობა წინააღვეა
დაფასებული და ბრალდებულს სჯუ-
ლი თუ აღათი ავალებს ამა და-ამ
ბოროტებაში ეს ფასი უნდა გადაიხა-
დოო. ამ სისტემას კომპოზიციას უწო-

დებენ (compositio). კომპოზიციის აზრი კიდევ ისაა, რომ დაზარალებული ხელს იღებს შურისძიებაზედ, თუ ჯეროვანს ფასს მისცემენ, — თუ შეისყიდის სისხლს, ხომ კარგი, არ შეისყიდი-და, შურისძიება ხომ ჩემ ხელთ არისო. მაშასადამე, კომპოზიცია შურისძიების შესყიდვაა. ეს სისტემა ცნობილია ძველადვე ევროპის ევრედ წოდებულს ბარბაროსულ სჯულ-მდებლობაში და ეხლაც კავკასიის მთიელების სისხლის სამართლის საფუძველს შეადგენს⁵²). ძეგლის ღებაც, როგორც ძველი სჯულ-მდებლობა, რასაკვირველია, კომპოზიციის სისტემას მისდევს. აქაც თითოეული დანაშაულობა აღნუსხულია და ფას-დადებული. თუ დამნაშავე ზარალს არა ჰზღავეს, ჯარიმას არ გადაიხდის, მა-

⁵²) კომპოზიცია იცოდნენ, მაგ., ძველმა ფრანგებმა, Беко, Организация уголовной юстиции, 1867 г. стр. 134—142, სადაც მოხსენებულია რომელი დანაშაულობა რამდენი ღირდა.

შინ შურისძიებას მიჰმართავენ, მაშინ სისხლი სისხლს თხოულობს. ჯარმა კერძო საკუთრებაა, დანაშაულობის ფასი, თუთჳა დაზარალებულს ან იმის ოჯახს ერგება, თითქო ბოროტის ქმნა აღებ-მიცემობა და ხელშეკრულობა იყოს!

არ შეიძლება ითქვას, რომ ძეგლის კომპოზიციის სისტემა ვრცელი დართული იყოს. არა, აქ ბევრი რამე სრულიად უყურადღებოდ არის დატოვებული და სისხლის ნიხრს დიდი ნაკლი ამჩნევია. ამ მხრივ ზოგიერთ მეზობლებს, მაგ. ჩრდილოეთ კავკასიის ოსებს, უფრო ვრცელი ნიხრი და კომპოზიცია მოეპოვებათ⁵³⁾.

მოკელის შემდეგ, ძეგლი, რასაკვირველია, უმთავრესს ყურადღებას აქცევს გერშსა (მძიმე ქრილობას), გახეიბრებას, დაკოდას და სხ. სჯული აქაც საზოგადო გზას ადგია: ყველა ქრილობა და ასოს გახეიბრება, ან დაკოდა თა-

⁵³⁾ Адагы II, стр. 63—72 и пр.

ნასწორი დანაშაულობა როდიაო. ეს იმიტომ, რომ სხეულის ასოებში ერთი ასო უფრო საჭირო და ძნელად დასაკლესია, ვიდრე მეორე. ამისდა გვარად ზოგჯერ მეტი უნდა გადახდეს დამნაშავეს და ზოგჯერ ნაკლებიო. კრილობისა და გახეობების დროს თითქო არც ესტეტიური გრძობა დავიწყებიათ. შეიძლება ისეთს ადგილას დაკოდონ ვინმე, რომ სილამაზე დაჰკარგოს, დალი დააჩნდეს, დასახიჩრდეს. მაშინ შედარებით უფრო ბევრი ჯარიმაა დადებულა.

გერმისა და დაკოდის ავ-ზნიანობაზეა დამოკიდებული, სისხლი უნდა დავურვოს დაზარალებულს, თუ მარტო არზანგობა გარდახდეს. მკვდი სისხლის დაურევებას მხოლოდ მაშინ თხოულობს, როცა ვისმეს მძიმედ დასჭრიან და დააშავებენ. თუ კრილობა სუბუქია, სისხლის მაგიერ დამნაშავემ არზანგი უნდა გადაიხადოს და დასტაქართა (ხირურგთა) წამლის ფასი. არზანგი, მარტო რაოდენობით-კი არა, თვისე-

ბითაც განიჩქევა სასხლისაგან, განსაკუთრებული ჯარიმაა, რომელიც სისხლის მკორმოცედე ნაწილს შეადგენს ⁵⁴). საყურადღებოა, რომ როგორც სისხლი, აგრეთვე არზანგიც საერთო და სავალდებულო ფორმულას მისდევს, «გვარსა ზღა» სწარმოებს.

გერშა ზემოდამ იწყება, პირიდან მოსდევს. პირი ხ.იმ უცხვიროდ არ შეიძლება

54) მეგლის თქმით, ხევის ბერს 150 თეთრი აქვს არზანგად დანიშნული, ჰაეროვანს 30 (მუხ. ლ.ლა). ხევის ბერის სისხლი ღირდა 6000 თეთრი, ჰაეროვანისა 1200 (მუხ. ვ. ია). ამიტომ ვფიქრობთ, რომ არზანგი სისხლის $\frac{1}{40}$ შეადგენდა. აქ შეგნაშნავთ, რომ ბ.ნი დ. ბაქრაძე სცდება ჰაეროვანის სისხლის გამოანგარიშებაში. ჰაეროვანის სისხლი ღირდა 200 დრაჰკანი, რომელიც = 1200 თეთრს (მუხ. ია). მაშასადამე, ერთი დრაჰკანი = 6 თეთრს, ავტორიკი ამბობს: „что касается монеты драхмы, то, по расчету статьи, она составляет шестую часть (?!), а по исчислению Броссе, двадцатую часть серебряника“... (Сб. Зак. Вахт., стр. 86.

და ძეგლიც პირის სადალე გერშს და ცხვირის მოჭრას ერთად იხსენიებს; ერთიც და მეორეც სისხლის მეზუთელი ღირს. მაგრამ შეიძლება გერში „სადალედ“ არ იყოს, კაცი არ დაშავდეს და არ დასახიჩრდეს. მაშინ სისხლის მაგიერად დამნაშავეს უნდა გადაეხადა სამი არზანგი და დასტაქართა წამლის ფასი (მუხ. ლბ). პირის «სადალე» გერში ძველადვე ცნობილია ჩვენს სჯულმდებლობაში და, ძეგლს გარდა, სხვაგანაც იხსენიება (ალბულა, მუხ. ე, რკე; ვახტანგის „სახიჩრება“, მუხ. მს), თუმცა ჯარიმა-კი სხვა-და-სხვა იყო დადებული. რასაკვირველია, დაწორებით ნაკლებად ფასობდა ტანის სუბუქი გერში, ანუ დაკოდილობა. ჯერ ერთი, რომ ამ დაკოდილობით კაცი არ დაშავდება, მეორედ — ტანისამოსი ჰუარავს და სათაკილო არ არისო. ამიტომ თითო ასეთს დაკოდილობაში მცირე ჯარიმა უნდა გაეღოთ, — ერთი არზანგი და სადასტაქარო გარდასახადი (მუხ. ლს). ეს

ტანის მსუბუქი დაკოდილობაც მოხსნებულა აღბუღას სამართალში, სადაც „უჩინარი ადგილი“ უდრის ძეგლის «არაჩნდეს ტანისამოსისაგანს», მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ აღბუღა ფასს არა სდებს ამ დაფარულს გერუს და ამბობს, საპატიო კაცებმა გააჩინონ ჯარიმაო (მუხ. ზ, რკვ).

პირზედ თვალები გვასწია და ჩვენთვის ორივე თვალის სინათლე ერთნაირად ძვირფასია. ძეგლიც მარჯვენა და მარცხენა თვალს თანასწორად აფასებს და ამბობს, რომ ერთის თვალის „წამოვარდნისათვის“ სისხლის მეოთხედი მიეცით; ორის თვალით გამოთხრაში ერთი ორად, ე. ი. სისხლის ნახევარი, და გარდა ამისა დასტაქრის დანახარჯიცაო (მუხ. ლე. ლე) ერთს ადგილას აღბუღაც თანხმად ძეგლისა, თუმცა მეორე ადგილას, ცოტა არ იყოს, ფასს უწევს, — ერთს თვალში სისხლის ნახევარი მიეცითო. ვახტანგი ხომ უფრო სჩაგრავს ცალ-ცალკე თითო თვალს: ორი თვალი ერთად

სრული სისხლი ღირსო, ცალკე-კითხვით თვალი სისხლის მესამედიო (აღ. მუხ. ე, რკე. აღბუღა იხსენიებს თვალის დაწვასაც, რომელიც ღიღს დანაშაულობას შეადგენდა— „სისხლსა ოცი ათასი სხვა ემატოსო“, მუხ. რნბ. ვახ. სამ. მუხ. მდ, მე).

კბილებიც ხომ საჭიროა, მაგრამ ზოგერთ კბილს, პირდაპირ მოვალეობის გარდა, სხვა გვარი სიკეთეც მოაქვს, მაგ., პირს ამშვენებს. ამიტომ კბილები „საჩინოიც“ არიან და „უჩინარნიც“. ძეგლი სწორედ ასე ესტეტიურად სჯის ამ ანატომიურს საგანზედ. „საჩინო“ კბილი, სულ ერთია ზემოა, თუ ქვემო, ერთი ორად მეტი ღირს „უჩინარს“ კბილზედ, ასე რომ თითო ოთხს «საჩინო» კბილში ორი არზანგი გარდაიხადეთ, „უჩინარის“ კბილის ჩაყრევიზებისათვის-კი ერთი არზანგიო (მუხ. ლთ, მ). აღბუღას სამართალი თუმცა ესტეტიურს თეორიას მისდევს, მაგრამ წინა და უკანა კბილს თანასწორად აფასებს,

წინა კბილის ჩაყრევენება სახიჩარია, უკანასი კიდევ ჭამას დააკლებსო. ამიტომ ყველა კბილს თანასწორი ჯარიმა დაუდო — თითის ფასი, ანუ სისხლის მეხუთედი (მუხ. თ). სხვა ადგილას იგივე სამართალი უარ ჰყოფს კბილების თანასწორობას და წინა კბილს ესარჩლება, იმის ჩაგდებინება ნახევარი სისხლი ღირს, უკანასი-კი მეხუთედით (მუხ. რმგ, რმდ). მაგრამ რადა? საქმე იმაშია, რომ აღბუღას სამართალი ორ ნაწილად იყოფა. ერთი ეკუთვნის ბექა II, ხოლო მეორე აღბუღას, თუმცა სამართალს-კი აღბუღას სახელი ჰქვია⁵⁵). ბექამ და აღბუღამ სხვა-და-სხვა ნაირად ანუსხეს

⁵⁵) ასე სჯის ბ-ნი დ. ბაქრაძე, რომელიც საფუძვლიანად უჩვენებს, სად თავდება ბექას სამართალი და საიღამ იწყება აღბუღასი, Сб. зак. Вахт., стр. 95, I примѣчание; 110, примѣч. 3 ჩვენის აზრით, თუ აღბუღას სამართალში ხშირად წინააღმდეგობაა, იმით აიხსნება, რომ აღბუღამ, დროთა და უამთა ვითარების გამო, სამართლის ზოგ-ზოგი მუხლი შესცვალა.

სისხლი და სწორედ ამ მიზეზისაგან წარმოდგა, რომ კბილების ჯარიმა ხან მეტია და ხან ნაკლები. ვახტანგის სამართალი ყველა კბილს თანასწორად აფასებს— „წინა სახიჩრად დარჩების, უკანა ჭამაში დააკლდებისო“ (მუხ. მზ), თითქო წინას-კი ნაკლები ჯაფა ადგეს ჭამის დროს!..

ახლა ასოკებზედ ვისაუბროთ. ტანს ხელები აბია. ძეგლი უყურადღებოდ არც ამათ სტოვებს, თუმცა-კი მარტო მარჯვენა ხელს იხსენიებს, თითქო მარცხენა ხსენებათაც არა ღირდეს. თუ ვისმეს მარჯვენა ხელი მოჰკვეთეს, ან დაუშავეს, მესამედი სისხლი! ა უნდა მისცენო (მუხ. ლგ), მაგრამ ანალოგიით შეგვიძლიან დავასკვნათ, რომ მარცხენა ხელი მარჯვენას უდრიდა. აი რადა. ძეგლი ამბობს, რომ კაცი თუ ცაცია იყოს, «ლაყოჩა», მარჯვენის ხელის სისხლი დაეურფოსო (მუხ. ლდ). „ლაყოჩა“, როგორც ვიცით, ცაცია ხელს მარჯვენად ჰხმარობს. მაშასადამე, ხელ-სწორე კაცის მარ-

ცხენა ხელსაც მარჯვენის ხელის ფასი უნდა ჰქონოდა. ეს აზრი მით უფრო საბუთიანია, რომ საზოგადოდ ჩვენი ძველი სამართალი ხელების თანასწორობას არ უარ-ჰყოფს და მათ შორის არაფერს განსხვავებას არა ჰპოვებს (ალ. მუხ. ვ, რკე. ვახტ. სამ. მუხ. მე). რასაკვირველია, ორივე ხელის მოკვეთა ან დაშავება მძიმე დანაშაულობაა და ამისდა გვარად ქეგლიც დიდს ჯარმას აწესებს, ნახევარ სისხლსა და დასტაქართა წამლის ფასს (მუხ. ლე).

ხელზედ ფეხი უფრო ნაკლები ღირს, ასე რომ ფეხის მოკვეთასა და დაშავებაში სისხლის მეოთხედია გაჩენილი (მუხ. ლე). მაგრამ თუმცა ქეგლი ფეხებსა სჩაგრავს, აღბუღა და ვახტანგი-კი ჰქომაგობენ და გადაჭრით ამბობენ—ხელი და ფეხი სწორნი არიან და სისხლიც სწორად უნდა მიეცეთო (ალ. მუხ. ვ, რკე. ვახტ. მუხ. მდ, მე). ქეგლი ამ თანასწორობას მხოლოდ მაშინ თანაუგრძნობს, როცა ვისმეს ორ ასოს წყვილად მო-

ჰკვეთენ და დაუშავებენ — „ორი ასო ერთგან წაუბდესო“, მაგ. ორი ფეხი ერთად და სხ. თითოეულს წყვილ ასოში სისხლის ნახევარი უნდა ეზღოს დაწარალებულს, სულ ერთია წყვილს ფეხს „წაუბდენენ“, თუ წყვილს ხელსაო. სისხლს გარდა, გულქვეს დამნაშავეს დასტაქრის წამლის ფასიც უნდა გაეღო (მუხ. ლე).

არც თითები დაფიწყებული, თუმცა ძეგლს მარტო ხელის თითები მოჰკონებია და ფეხებისა-კი უყურადღებოდ გაუშვია. მაინც ძეგლი ფეხებს არა სწყალობს! თქვენც მოგეხსენებათ, რომ თითებში ცერი ყველაზედ უფროსი და პატივცემულია. ამიტომ ფასიც შედარებით მეტი ადევს, ხელის ნახევარი უნდა მიეცესო. სხვა თითები ერთი ერთმანეთზედ მეტნი არ არიან და ჯარიმაც თანასწორად ერგებათ, ხელის მესამედი, სულ ერთია მარჯვენა თითი იქნება, თუ მარცხენაო (d. d. მუხ. ლზ)⁵⁶).

⁵⁶) მაჰმადიანთა სისხლის სამართალი 2-ა-

XI

როცა ერსია და საზოგადოების აზრი ისე დაბლა სდგას, რომ შურის ძიება სჯულ-მდებლობის საფუძველს შეადგენს, მაშინ სამართლის წარმოებაც უფრო კერძო კაცის საქმე და მოვალეობაა, ვიდრე სახელმწიფოსი. „მოსაქმე კაცი“ — მოჩივარი თითონ ტვირთულობს თავისი უფლება დაიცვას: საჩივრის დაწყობა ანუ დაეა, ბჭეების დასმა, მოწმების შოვნა, განაჩენის აღსრულება და სხ. „მოსაქმე კაცზეა“ დამოკიდებული. სახელმწი-

შორებით უფრო სასტიკია ქრისტიანების სამართალზედ. მოკვლისა და დაშავებისათვის დამნაშავეს მოჰკლავენ და დააშავებენ, როგორც მან სხვა დააშავა (კისას, *возмездие*), აუ არა-და, ჯარიმას გარდაანდევინებენ (დიეტა, რომელიც, ას აქლემს გარდა, ფულადაც უნდა მიეცეს). ასოს განებირება, ჭრილობა და სხვა დაფასებულია და ყურანის ამბობს, რა დააშაველობაში რამდენი დიეტა უნდა მიეცეს დაზარალებულსაო. რასაკვირველია, აქაც კომპოზიციის სისტემაა, *Фанъ день Беръ*, стр. 129—136.

ფოას თითქმის სულ არა ეკითხვის-რა და
თუ ეკითხვის რამე, ისიც მეტად ცატი-
ასეთს გზას ადგია საზოგადოდ ყველა
ძველი სამართალი⁵⁷⁾, მას მისდევს
ქეგლის დებატ. აქ, ამ ქეგლში, თუმცა
მოხელეებს სჯული და კანონი აბა-
რიათ, მაგრამ სამართლის წარმოება
ჯერ ისევ კერძო კაცის ტვირთია, იმის
თაოსნობაზეა დამყარებული. ცხადად
სჩანს, რომ სახელმწიფოს ჯეროვანი
გავლენა ვერ მოუპოვებია, მოხელე
იძულებულია დადუმდეს, როცა შუ-
რისძიება და თვით-ნებლობა ბატო-
ნობს და ბრძანებლობს... მეორე თვი-
სებაც ცხადად ამჩნევია ქეგლის სამარ-
თლის წარმოებას. ეს თვისება თით-
ქმის ყველა ძველის სჯულ-მდებლო-

⁵⁷⁾ სხვათა შორის, თვით რომალების უძვე-
ლესი სჯულიც. ქველ ფრანგებსაც სამარ-
თლის წარმოება კერძო კაცის საქმედ მი-
ჩნდათ, საზოგადოება და სახელმწიფო არა-
ფერ შეაშია, დაზარალებულისა და იმის
ოჯახის ვალია სამართალი ეძოსო, Бекко,
стр. 143—146.

ბის კუთვნილებას შეადგენს და ნი-
შნობლივ გამოიხატება მით, რომ სა-
ხელმწიფო და კერძო კაცი თითქო
იბრძვიანო სამართლის მოედანზედ.
სახელმწიფო ჰლამას თითონ დაისა-
კუთროს თემიდას სასწორი. კერძო
კაცი-კი ამის წინააღმდეგია და ყველა
ლონისძიებას ხმარობს ცილი და ჯი-
ბრი გაუწიოს სახელმწიფოს, —სამარ-
თლის წარმოება ჩემი საქმეა და შენ
აქ ხელი არა გაქვსო. დიად, ასეთი
ბრძოლა ჯერ ისევ სუფევს ქველში და
რადგანაც ქიშკობა არ გათავებულა,
თვით სამართლის წარმოებაც არეულ-
დარეული და მოუწყობელია⁵⁸). შე.

⁵⁸) Сн. Зак. Вахт., стр. 83, სხოჯიო.
აქ დ. ზ. ბაქრაძე საფუძვლიანად დასძენს,
რომ ქველის დებას სულ სხვა ხასიათი
აქვს, ვიდრე ვახტანგის სამართალსაო. ეს
ორი სჯულ-მდებლობა, სხვათა შორის, იმით
განიჩევა, რომ ქველში შურისძიებას
დიდი მნიშვნელობა აქვს და თვით სამარ-
თლის წარმოება, процессъ-ი სახელმწიფოს
უცილობელი საქმე არაა. ვახტანგის სჯულ-

მდეგში სახელმწიფოს რჩება გამარჯვება და ამიტომ ნელ-ნელა ჰქრება შურისძიება და ბოლო ეღება კერძო კაცის თვით-ნებლობას

ერთის მხრით, მოხელენი—ერისთავი, გამგებელი და ხევის ბერი თითქო დარაჯობენ სამართლის სასწორს და თვალ-ყურს ადევნებენ ეს სასწორი მრუდედ აქეთ-იქით არ გადაიზაროსო, მეორეს მხრით, მოსაქმე კაცს ხურს სამართალი იმის ნებისა და სურვილისამებრ სწარმოებდეს. სახელმწიფო სცდილობს სამართლის საქმე წესიერად მოაწყოს, სჯული და კანონი დაისაკუთროს, მოსაქმე კაცი-კი ამის წინააღმდეგია და უმეტესად შურისძიებას მისდევს. ბრძოლა ჯერ არ გათავებულა, თუმცა ცხადია, რომ შურისძიებას ფრთები ეკვეცება. სწორედ ასეთს სურათს წარმოადგენს

ლის შეხედულობით-კი სამართალი სახელმწიფოს ეკითხვის. ეს, რაპაკვირველია, წარმატებასა და წინმსვლელობას ამტკიცებს.

ბეგლის სამართლის წარმოება (уро-
деее). ასეთი ხასიათი ატყუია ჩვენს მეო-
რე უძველესს სჯულ-მდებლობასა (69).

მოსაქმე კაცს უნდა დაეწყოს საჩივა-
რა და დავა, სულ ერთია შეეხებოდა
იგი სისხლის სამართალს, თუ სამო-
ქალაქოს. უკეთუ მოპასუხე „სასა-
მართლოდ“ არ გავიდოდა, მოსაქმე
კაცი გამგებელს აცნობებდა და ეს
უქანასკნელი კიდევ ერისთავს. მაშინ
„ორჯელ - სამჯერ“ გამოიწვევდნენ.
მაგრამ შეიძლება მოპასუხე არც ერის-
თავისა და გამგებლის გამოწვევას და-
თანხმებულყო. რასაკვირველია, მო-
წმებს უნდა ეთქვათ: გამოიწვიეს და
ზაინც არ გამოვიდაო. აი სწორედ მა-
შინ მოჩივარს სრული ნება ჰქონდა
შური ეძია და ძალა ეხმარა. ასეც იქ-

⁶⁹⁾ სხელოდობრ აღბუღა's სამართალს,
სადაც თვით დიდებულნი შურისძიებას
მსდევდნენ და იგი მიაჩნჯათ სამარ-
თლის საფუძვლად, მეხ. ბ. აქაც სჩანს, რომ
პატრონი ფაყვლი და მაწყურელი გწინააღ-
მდეგებიან შურისძიებას...

ცეოდა. მაშინ ყველაფერი იმაზე იყო დამოკიდებული. მისი ძალა და ენერგია, მძულვარე გულის თქმა და ენებათა ლელვა—აი რა ბჭობდა და ასამართლებდა დანაშაულობას!.. დასხმა (თავს დაცემა და დარბევა) შეადგენდა ერთადერთს ღონისძიებას, რომელსაც მიმართავდა ხოლმე მოსაქმე კაცი. რასაკვირველია, დასხმა სჯულს კანონიერ მოვლენად მიაჩნდა და ამისთვის ძეგლი ამბობს— „დასხმა გაცუდლებიხო“⁶⁰⁾... რაკი ასე იყო, — „სი-

⁶⁰⁾ ძეგლის „დასხმა“ მიაგავს ეგრედ წოდებულს ბარამტას, რომელიც ჩვენს მუზობელ მთის ხალხის ადათია. ბარამტა იმას ჰქვია, როცა დაზარალებულს, „მოსაქმე კაცს“ ნება აქვს თავს დაესხას მოპასუხეს, ან იმის ნათესავსა და სოფლებს და ნაპარევი ძალით იზღოს, წაართვას. ბარამტა პირველად იხსენიება როსტომ ხანის კრებულში, რომელიც შედგენილია XII საუკუნის უძველეს ლექსებისათვის, АДАТЫ, I, 18—19. ბარამტას სხვა-და-სხვა მნიშვნელობა აქვს და ისეთიც, როგორც ძეგლის „დასხმასა“, *ibid.* стр. 366.

სხლი და გერში ორთავე სწორეა, ზედა დამსხმელისა და შინა მყოფისაო“, ე. ი. დასხმა იურიდიულად თითქო არც-კი არსებობს და ორსავე მხარეს სისხლი თანასწორად სდიოდათ „გვარსა ზედა“, თუმცა მოსაქმე კაცი თავს ესხმოდა მოპასუხეს და ეს უკანასკნელი მხოლოდ იგერებდა მტერსა!..

მხოლოდ ერთს შემთხვევაში სახელმწიფო იჩენდა ძალას. ეს მაშინ, როცა ვინმე დაესხმოდა ისეთს კაცს, რომელიც „საქმესა დარბაზისასა იმიზეზებს“: მეფისა და ტახტის სამსახური დროს არ მაძლევს „სასამართლოდ“ გამოგყევო. მაშინ დამსხმელი და იმისი მომხრენი თუნდაც მოეკლათ, არაფერი, — „სისხლი არ არის, რა ზომიცა მოკედეს, ყველა გაცუდდების“ (მუხ. კთ). „დარბაზის საქმის“ გამო თვით შურისძიებაც „ცუდდებოდა“ და დასხმას დანაშაულობად სთელიდნენ. „დარბაზის საქმის“ კაცს-კი და, ასე გასინჯეთ, ყველა იმის სოფლელს, რომ-

მელსაც დასხმაში მოჰკლავდნენ, სისხლი სდიოდათ და დამსხმელი ვალებული იყო „ყველა დაიჭროს თავის გვარსა ზედა“ (იქვე).

XII

ეგრედ წოდებული სამეკობრო საქმე *) მთლად დაფუძნებულია შურისძიებაზედ. ეს მით უფრო საყურადღებოა, რომ როგორც ეხლა, ისე ძველად მეკობრობა საქებარი და სავაჭკაცო საქმე იყო, მეკობარს დაჰლეროდნენ, ლექსით ამკობდნენ⁶¹⁾. ჩვეულებისამებრ, პატრონი შეჰყრიდა მღევარს და მეკობრებს გამოუდგებოდა. მეკობრებიც შემოებმოდნენ პატრონსა და იმის მღევრებს („უკან წა“

*) მეკობრე—მტაცებელი, ს. ს. ორბელიანი. ძეგლში მეკობრე ჟურდსაც ჰქვან. მაგ., ცხენის, ცხვრის, ძროხის მომპარავი მეკობრად არის წოდებული. მუნ. მდ.

⁶¹⁾ ჟურდობა ჩვენს მეზობელ მთიელებსაც საქებარი საქმე ჰკონიათ, მეტადრე თუ ვინმემ გაჟურდა სხვა სოფლისა და გვარის კაცი, Алаты, I, стр. 16—18.

უღვანე და მიეწიენენ, მეკობრები შე-
მოებნენ*) და შებმის დროს შეიძლე-
ბოდა მეკობრები მოეკლათ. მოკვლას
უსისხლოდ უნდა გაეარა, — „სისხლი
გაცუდდეს ყველასი“⁶²). მაგრამ ეს
კიდევ არაუფრო. შესანიშნავი უფრო
ისაა, რომ «საქონლის პატრონისა-
თვის» უნდა დაეურეთ, მიეცათ მკ-
თავე ქურდი («თავადი») და ორი კი-
დევ სხვა, — სულ სამი ქურდი.

რას ნიშნავს ეს «ერთი თვით იგი
თავადი დაიურეთ და ორი სხვა თავი-
თურთ?»

რომაელების პირვანდელი, უძვე-
ლესი სჯული ამბობდა, რომ პატ-
რონს უფლება აქვს, თუ ქურდმა ძა-
ლადობა გაუწია, მოჰკლასო იგი,

⁶²) მაკმადიანთა სჯულიც ნებას აძლევს
პატრონს ქურდი მოკლას, როცა ქურდობა-
ზედ მოასწრებს, *Фанъ денъ Бергъ стр.*
132. ბარბაროსული სასჯელია დაწესებული
ქურდობისათვის. ქურდს ხელ-ფეხს მოსჭრიან
და მოჭრილ ასოებს მდულარე ერბოში ჩაუ-
ყობენ სისხლი შესწყდესო, *ib.*, *стр.* 139.

და თუ სუ⁴ს, ქურდი მონად გახადოსო. ბეგლიც აწესებს, რომ საქონლის პატრონს შებმის დროს შეუძლიან მოკლას მეკობარიო. მაგრამ მარტო მოკვლით ხომ არა გამოვიდოდა-რა: ნაპარეეს ერთი სამად გარდახდა უნდოდა და გარდასახადი უფრო მეტად უღირდა პატრონს, ვიდრე მეკობრის მოკვლა. ჩვენის აზრით, სწორედ ნაპარეეის საზღვევრად უნდა წაეყვანა დაზარალებულს „ერთი თვით იგი თავადი და ორი სხვა“. მეკობრები უნდა დარჩენილიყვნენ პატრონთან, ვიდრე ერთი სამად ნაპარეეს უზღავდნენ. ასეთი ჩვეულება ეხლაც დარჩენილია მთიულეებში, მაგ., ყაბარდოში ⁶³). შეუძლებელი ქურდი საქონლის პატრონის მონა შეიქმნა შემდეგ და ისიც ვახტანგ VI წყალობით, რომელმაც დააწესა, რომ პატრონს „თუ ვერ აუვიდეს, ქურდი თავისი ცოლ-შვილით, საქონლით და

⁶³) Алаты, I, стр. 253, § 105.

ნასყიდით მიეცესო“ (მუხ. რნა). ეს ყვად თავის თავის მიცემა ლოგიკური შედეგი იყო იმ დიდის ჯარიმისა, რომელიც სჯულ-მდებელმა ქურდს გაუჩინა: სისხლის ნახევარი და შვიდეულად ნაპარევის გარდახდა. მაგრამ ძეგლი ამ მხრივ ქურდს ჰქონაგობს:

შეიძლებოდა, შებმის დროს თითონ მეკობრებს მოეკლათ პატრონი, ან არა-და, იმის მოახლე (მდევარი). მაშინ? — „რაზომიცა მოკედნენ, სისხლი სრული დაუტრეონ და ნაპარევი... ერთი, თუ რაც წახდენოდეს, ორი სხვა“ (ძ.-დ., მუხ. მდ).

ისეც მოხდებოდა, რომ მეკობარი მოპარვის შემდეგ — „უკანის“ აღმოჩენილიყო. რა უნდა ექნა საქონლის პატრონს? — რასაკვირველია, მაშინაც სამართალი პირველად პატრონს უნდა ეძია, საქმე იმას უნდა დაეწყო. «ქვეყანა იყოს მეკობრე, თუ ერთი კაცი», პატრონი მივიდოდა და გამოუცხადებდა — ნაპარევი ერთი სამად მიზღვევითო. მაგრამ თუ არ უზღავე-

დნენ? — პატრონს უნდა მიემართა ხე-
ვის ბერისა და გამგებლისათვის, იმათ-
თვის უნდა ეცნობებინა გარემოება.
რადგანაც ხევის ბერსა და გამგებელს
სამართალი ეკითხოდათ, ამიტომ ორი-
ვე ვალდებულნი იყვნენ მეკობარს
«უუხრან და დაუურევებინონ»... შეი-
ძლებოდა იმათ ვერა გაეწყობოთ-რა,
მეკობარს თხოვნა და ბრძანება არ
შეესრულებინა. მაშინ ერისთავთან
იჩივლებდა პატრონი („სადა ახლოს
ერისთავი იყოს, იმასაც აცნობოს“)
და თუ ერისთავიც ვერას გახდებო-
და, საქმე შურისძიებაზედ უნდა მი-
ვარდნილიყო. აი სწორედ მაშინ დასხ-
მა იყო ერთად-ერთი უფლება და კა-
ნონი. მაშინ საქონლის პატრონს
„დამსხმელი არა ჰქვიან“ და რამდენ-
ნი მეკობრე თუ ასახია მოჰკლას,
„სისხლი არ ეზღვევის შათი“ (მუხ. მე).
როგორც სჩანს, სამართლის წარ-
მოება მოსაქმე კაცისა და საქონლის
პატრონის თაოსნობაზე იყო დამო-
კიდებული და იგი თაოსნობა შეად-

გენდა სამართლის დასაწყისსა და დასასრულს. ერისთავი, გამგებელი და ზევის ბერნი მხოლოდ «სთხოვდნენ» მოპასუხეს, სხვა ძალა ზელთ არ ეპყრათ, და ეს გარემოება ცხადად ამტკიცებს, რომ ძველად სამართალს ჰქმნიდა მარტო კერძო კაცის ენერგია. ესლაც ასეა ზოგიერთ ადგილას მთაში.

სამეკობრო საქმეში ასახია იხსენიება. რა იყო და ეინ იყო ასაბია, რას ნიშნავდა ასაბიაობა? — საქიროა პირველადვე დაესძინოთ, რომ ასაბია შეცდომით მიაჩნიათ ქართულ სიტყვად და ჰგონიათ ეითომ ეხლა იგი ხმარებაში არ იყოს⁶⁴). ასაბიაობა (ასაბია — თანა-

⁶⁴) „Слово это тоже старое, нынѣ не известное“ (?), Сб. Зак. Вахт., стр. 93, დ. ბაქრაძის შენიშვნა. მაგრამ ასაბია მაკმადიანის სჯულ-მდებლობის ტერმინია. Асабать, ასაბათობა, ასაბიაობა სვგა-და-სვგანაირია და საზოგადოდ. შემკვიდრეობას ნიშნავს, Фанъ день Бергъ, стр. 97. ჩვენს სჯულ-მდებლობაში ასაბიაობა. გადასვგაფე-

მოზიარე, соучастникъ) განსაკუთრებულს იურიდიულს მოვლენას წარმოადგენდა და მეკობრობასთან კავშირი ჰქონდა. საქმე ისაა, რომ რაკი მეკობრობა სავაჟაკო საქმე იყო, ყველა მარჯვე და სახელთოვანს მეკობარს რამდენიმე ასაბია გამოუჩნდებოდა და ხშირად მთელი გუნდი ვაჟაკებისა მეკობრობდა. ძეგლში პირდაპირ მოხსენებულა, რომ მეკობარი პირობითაც შეიკვრის ასაბიასაო, — „თუ მათ შუა ამისი პირი იღვას, რომ ერთმანეთის ასაბიანი იყვნენ“... რამდენიმე ვაჟაკი პირობას დასდებდა სამეკობროდ და ნაშოვარს — „სანიეთოს“ გაიყოფდნენ ხოლმე ერთმანეთში. სავრო ლექსებიდამ სჩანს, რომ მთაში მეკობრობას, რომელსაც ღაშქრობასაც უწოდებენ, თვით „ჯვარი“, «ხატი»

რეხულა და პარვანდელი მნიშვნელობა დაუკარგავს. ეს სიტყვა აღბუღას სამართალში რუსულად სწორედ არის ნათარგმნი — „сообщникъ“, стр. 16. ძეგლის რუსული „сотоварищъ“ იურიდიულად არ იხმარება.

ბძანებდა და შეუკვეთდა ხოლმე ვაჟ-
კაცებსა. მაშასადამე, მეკობრობას რე-
ლიგიური მნიშვნელობაც ჰქონდა...
რაში მდგომარეობდა ასაბიანობის იუ-
რიდიული თვისება?

მეკობარი ზე ასაბია თანასწორნი არიან,
ერთ ნაირად პასუხის გამცემნი, ერთის
ბედისანი. როგორც მეკობარს სისხ-
ლი არა სდიოდა, იმის მოკვლაში არ
იყო ჯარიმა გაჩენილი, ისე ასაბიასაც
არა ერგებოდა-რა: „არც სისხლი და-
ეურვოს და არც გერში მიეცესო“...
ეს მაშინ, როცა „შესწორებული სა-
ქმე არის“, როცა პირობა არ ებობს
მეკობარსა და ასაბიას შორის. მაგ-
რამ შეიძლებოდა იგი პირობა გაუქ-
მებულიყო და, ძეგლის თქმით, „მე-
ასაბენი გაყრილიყვნენ, მოყვარენი
აღარ ყოფილიყვნენ“. მაშინ?—ასაბიას
მდგომარეობა გამოიტყველებოდა და
თუ მოჰკლაედნენ, „ასაბიეთ წამ-
ყვანელს“ სისხლი უნდა დაეურვა მო-
კლულის ასაბიას „სისხლის კაცთა-
თვის“ ე. ი. იმის ნათესავეებისათვის.

აქაც სისხლი „გვარსა ზედა“ იურვე-
ბოდა. „ასაბიეთ წამყვანელს“ მხო-
ლოდ „სანიეთოდგან“ უნდა გარდა-
ეხადა სისხლი და თუ იგი „სანიეთო“ —
ნაქურდი და ნაძარცვი საქონელი — არ
მოეპოვებოდა, მაშინ არც სისხლი
„ესააბიოს“ ... მაგრამ ერთი რამე იყო
საჭირო, ასაბიას ნათესავეებს ნადავ-
ლვეიდგან სისხლი რომ მიეღოთ: ეს
ის, რომ მოთავე მეკობრის ანუ „ასა-
ბიეთ წამყვანელის“ ნათესავი პირვე-
ლად არ მოეკლათ „რბევის“ დროს.
თუ მოჰკლავდნენ, ეს ზარალიც საკ-
მარი იყო წამყვანელისათვის და, რა-
საკვირველია, „სანიეთო“ მთლად იმას
რჩებოდა. ამ გვარად, მეკობრე საქ-
მის სულა და გულია და პასუხიც იმან
უნდა აგოს ასაბიას. ასეთის აზრისაა
ასაბიანობაზედ აღბუღას სამართალიც
(მუხ. ივ).

—

მთაში ეხლაც ჩვეულებრივი ამბა-
ვია ლაშქრობა და შუღლი. ბევრჯელ
ერთი ძეგი მეორეს მტრობს და ამის

გამო შეტაკება ჩნდება, სისხლი უწყალოდ იღვრება. ხშირად რამდენიმე გვარი ერთუროს ებმას, არბევს და ეს ლაშქრობა ნამდვილს ომიანობას მიაგავს. ძველ დროს, რასაკვირველია, ლაშქრობას უფრო მისდევდნენ. ამ საზარელს მოვლენას სჯულ-მდებელმა ყურადღება მიაქცია და რადგანაც ჩვეულების ძირიანად აღმოუტყრა არ შეიძლებოდა, ის მაინც დააწესა, რომ სალაშქრო მოედანი მცირე ყოფილიყო. ამისათვის საჭირო იყო პირ-აქეთ და პირ-იქით მთიულნი განცალკევებულიყვნენ და ძეგლიც მხოლოდ იმას ამბობს, რომ ამიერნი და იმიერნი ხევის - ბერნი და ჰაეროვანნი „ნუ მიუდგებიან ნურცა რა სალაშქროდ, ნურცა რა სასაურვოდ ისაქმებენ ერთმანეთთანაო“ (ძ-დ., მუხ. მგ.) რატომ?—მიზეზი ცხადია: „მიდგომა“ მიშველებას ნიშნავდა და მიშველება კადევ მთელ არაგვისა და ქსნის არემარეს ლაშქრობისა და უუღლის ველად გარდააქცევდა ხოლმე. მეტადრე

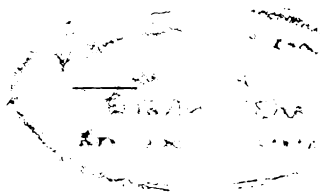
ხევის-ბერნი და ჰაეროვანი ხელს უწყობდნენ შებმასა და შეტაკებას, რომელიც, მთიულის აზრით, მაინც სავაჟკაცო საქმეა. ძეგლმა სასტიკად აკრძალა ეს სამამაცო ვარჯიშობა და დამნაშავეს „დარბაზით მამული წაეღოს და ციხე დაექციოსო“.. მაგრამ დასცხრა შფოთი და მოუსვენარი ბუნება ლალის მთიულისა?!...

დასასრულ ორიოდ სიტყვაც ვაღლის საქმეზედ. მაინც ძეგლის დება ამ ვალის საქმით თავდება. თეორიულად ძეგლი უარ-ჰყოფს სარგებელს, იგი უწესოაო, — „არც ქართველთ რჯულთა სძეთ წესად რომ აღღონ და არც სხვათა რჯულთა უწერიათო“ (მუხ. მე). საზოგადოდ ქართული სჯულმდებლობა არ თანაუგრძნობს სარგებლის აღებას და ყოველთვის სცდილობს მოვალეს შელაგათი შიე ეს. ასე აწესებს აღბულა, აზას ბრძანებს თვით ვახტანგი. მაგრამ ცხოვრება თავისას არ იშლიდა და მკაცრმა

საჭიროებამ სძლია სჯულ-მდებელთა კაცთ-მოყვარეობა. ვერც ძეგლი ასცდა „სიავით“ სავსე საზოგადოებას და, რასაკვირველია, დაადგინა, რომ... „თუ მიძცემი კაცი ავი იყოს, სარგებელი აიღოს ათსა თეთრსა ზედა ორი თეთრი რაზომი დიდი ხანი და-ეყოსო“... ათს თეთრზე ორი თეთრი, რამდენი ხანიც უნდა გემართოს ვალი,—ეს კიდევ დიდი წყალობაა, თუ მეტადრე მიძცემი „ავი“ კაცია!.. ეგრედ წოდებული ვაჭში (0/0/0) არაა მოხსენებული ძეგლში და აღბად იპიტომ, რომ ქართული სჯულ-მდებლობა სულ პირველადვე სდევნიდა ვაჭშსა.

ჩვენ არ ვიცით, სახელდობრ რომელ რჯულზედ ამბობს ძეგლი: „სარგებელი არც სხვათა რჯულთა უწერიათო“... მხოლოდ ის კი ცხადია, რომ მაჰმადიანთა რჯულს არ უწერია სარგებელი. ამ რჯულმა მოწყალების გაცემა სავალდებულო საქმედ დასდ.ა და საკუთარი ხარაჯა დააწესა

გლახაკთა და შეუძლებელ მოვალეთათვის⁶⁵). რასაკვირველია, სარგებელი უნდა მოსპობილიყო. მოსპეს კიდევ და დიდ-ცოდვადაც აღიარეს. იქნება ძეგლს მაჰმადიანთა რჯულიცა აქვს მაგალითად, რადგანაც იმ დროს მონგოლებს გავლენა ჰქონდათ ქართველებზედ, რომლებსაც იმათი რჯული და ყოფა-ცხოვრება უნდა სცოდნობოდათ...

⁶⁵) Фанъ день Бергъ, стр. 34—39, 52, 66, 71.

ფასი ხუთი შაურია.